नेपाल

यातना रोकथाम तथा अनुसन्धान गर्न

सरकार असक्षम वा अनिच्छुक ?

जुन २६, २०१३

एडभोकेसी फोरम - नेपाल

Advocacy Forum - Nepal June 26, 2013

एडभोकेसी फोरम - नेपाल जुन २६, २०१३

नेपाल

यातना रोकथाम तथा अनुसन्धान गर्न सरकार असक्षम वा अनिच्छुक ?

नेपाल

यातना रोकथाम तथा अनुसन्धान गर्न सरकार असक्षम वा अनिच्छुक ?

जुन २६, २०१३

एड्भोकेसी फोरम - नेपाल

नेपालः यातना रोकथाम तथा अनुसन्धान गर्न सरकार असक्षम वा अनिच्छुक ?

पहिलो संस्करण २०७० (सन् २०१३)

प्रकाशक
एड्भोकेसी फोरम, नेपाल
गैरीधारा, काठमाडौं
नेपाल
पोस्ट बक्स नं.: २१७९८
टेलिफोन : +९७७-१-४००४००७/८
फ्याक्सः +९७७-१-४२६६९८
info@advocacyforum.org.np
www.advocacyforum.org

प्रतिलिपि अधिकार © एड्भोकेसी फोरम

आवरण डिजाइन तथा ले-आउट
किशोर प्रधान

आवरण तस्बिर
सुशील थापा

काठमाडौं, नेपालमा मुद्रित

विषयसूची

प्राक्कथन **९**
कार्यकारी साराश **१३**
अनुसन्धान विधि **१९**
परिचय **२१**

अध्याय १
यातनाका प्रवृत्ति विश्लेषण **२७**
१. हालका प्रवृति २७
२. प्रवृत्ति विश्लेषण (२००१–२०१२) ३०
३. जिल्लास्तरमा यातनाको प्रवृत्ति (२०१२) ३१
४. जातीय पृष्ठभूमिअनुसार यातनाको प्रवृत्ति ३३
५. अभियोग अनुसार यातनाको प्रवृत्ति ३४
६. लैंगिकताअनुसारको यातनाको प्रवृत्ति ३५
७. उमेरअनुसार यातनाको प्रवृत्ति र बालबालिकामा हुने व्यवहार ३६
८. जिल्ला अनुसार बालबालिकामा हुने यातनाको प्रवृत्ति ३८
९. केही प्रतिनिधिमूलक घटना ४१

अध्याय २
यातना रोकथामका लागि प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व **४९**
१. विद्यमान यातना रोकथामसम्बन्धी कानुन ५०
२. यातनालाई दण्डनीय कसुर बनाउन न्यायालयको भूमिका ५३
३. राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाहरूका यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउनको लागि बहस पैरवी ५४

४. यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय सिफारिस ५६

अध्याय ३

थुनुवाको अधिकार र तिनको संरक्षण **६१**

१. अभियोगका बारेमा सूचित हुनपाउने थुनुवाको अधिकार ६४

२. कानुनी सहायतामा पहुँच ६७

३. अदालतसमक्ष पेश हुने अधिकार ६९

४. यातनाको प्रयोगमा निषेध ७१

५. निर्दोषिताको अनुमान र आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार ७५

६. "दोहोरो खतरा" माथि प्रतिषेध ७८

७. कारबाहीको जानकारी पाउने अधिकार ७८

८. सक्षम अदालतबाट सुनुवाइको अधिकार ७९

९. कानुनी सेवाको अधिकार ८३

१०. थुनामा रहँदा स्वास्थ्य सेवाको अधिकार ८४

अध्याय ४

अनुसन्धान, अभियोजन र परिपूरण **८९**

१. यातनाको अनुगमन एवं अनुसन्धान ९१

क) राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ९१

ख) महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय ९५

ग) नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ ९६

घ) विशेष अनुसन्धान आयोग/समिति ९७

२. यातनासम्बन्धी मुद्दाका कानुनी प्रक्रिया ९८

क) यातनाको उजुरीका लागि ३५ दिने हदम्याद ९८

ख) सरकारी वकिलले अभियुक्तको पक्षमा बहस गर्न पाउने प्रावधान १००

ग) स्वास्थ्य जाँच/परीक्षणसम्बन्धी समस्या १००

घ) प्रमाणको भार र पीडितको दायित्व १०२

३. यातना पीडितलाई क्षतिपूर्ति १०३

४. विभागीय कारबाहीका लागि जिल्ला अदालतको
फैसला कार्यान्वयन अभाव १०४

अध्याय ५
निष्कर्ष र सुझावहरु १०८
सुझावहरू १११

परिशिष्ट १
तालिका १: यातनाको प्रतिशत (जनवरी - डिसेम्बर २०१२)
यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी ११३
तालिका २: लैङ्गिक यातना तथा दूर्व्यवहारको रिपोर्टहरु
यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी ११३
तालिका ३: जिल्लामा यातनाको प्रतिशत ११४
तालिका ४: जातिय समूहको आधारमा हुने यातना ११७
तालिका ५: आरोपको आधारमा हुने यातना ११८
तालिका ६: उमेर अनुसार यातना १२२
तालिका ७: यातना तथा दूर्व्यवहार १२३
तालिका ८: आरोपको आधारमा नाबालिगमा हुने यातना १२६
तालिका ९: थुनुवालाई अदालतमा कहाँ लगिएको थियो ? १२९
तालिका १०: तपाईलाई न्यायाधिशको अगाडि हिरासतमा
राखिएको २४ घण्टाभित्र ल्याइएको थियो ? १२९
तालिका ११: पक्राउ गर्नाको कारण दिइएको थियो ? १२९
तालिका १२: हिरासतमा राख्नुअघि तपाईको स्वास्थ्य
परिक्षण भएको थियो ? १२९
तालिका १३: तपाईंलाई सरकारले खाना दिएको थियो ? १३०
तालिका १४: परिवारजनसँग भेट गर्न दिइएको थियो ? १३०
तालिका १५: म्यादथपको लागि अदालत वा न्यायिक
अधिकारीको अगाडि ल्याएको भए न्यायाधिशले यातना
तथा दूर्व्यवहार भएको वा नभएको बारे सोधेका थिए ? १३०

प्राक्कथन

सन् २०१२ मा नेपालमा यातनाका सम्बन्धमा केही विशिष्ट प्रगति भएको देखिन्छ । यीमध्ये सकारात्मक पक्षको कुरा गर्दा अपराध संहिता मस्यौदा र यातनाविरुद्धको कानुनको मस्यौदा विधेयक व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गरिए तर विडम्बना दुवै मस्यौदा संविधानसभा तथा व्यवस्थापिका संसद मे २०१२ मा भङ्ग हुनुपूर्व पारित हुनसकेनन् । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय यातनाविरुद्धको समितिले प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनमा नेपालभरि नै प्रहरी हिरासतमा व्यापक र सुनियोजित रूपमा हुनेगरेको यातनालाई सम्मति दिएको भनी नेपाल सरकारको भर्त्सना गरिएको छ ।

स्थानीय स्तरमा एड्भोकेसी फोरम (एएफ्) का कानुनव्यवसायीले नियमित रूपमा हिरासत भ्रमण गरी हिरासतमा यातनाको जोखिम न्यूनीकरण गर्नका लागि संस्थाले लिएको एकीकृत रणनीति लागू गरिरहेका छन् । एएफ्का कानुनव्यवसायी नियमित रूपमा २० जिल्लाका ५७ वटा हिरासतको भ्रमण गरी थुनुवाहरूलाई निःशुल्क कानुनी सहायता तथा अन्य सहायता जस्तै बालबालिकाको उमेर परीक्षण, औषधोपचार र मनोसामाजिक सहायता अनि आवश्यक लत्ताकपडा तथा थुनुवा महिलालाई आवश्यकताअनुसार विशिष्ट सहयोग प्रदान गर्दै आइरहेका छन् । त्यस्तै गरी एएफ्ले न्यायाधीश, प्रहरी, सरकारी वकिल, प्रतिरक्षक वकिल र चिकित्सकहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको छ र सरोकारवाला पक्षसँग फौजदारी न्याय विषयमा निरन्तर तालिम तथा परामर्श बैठकको आयोजना गर्दै आइरहेको छ ।

एएफ्का कानुनव्यवसायीले भेटेका थुनुवाको भनाइका आधारमा विश्लेषण गर्दा अघिल्लो वर्षका तुलनामा यातनाको प्रतिशत केही मात्रामा घटेको देखिएको कुरामा हामी खुसी व्यक्त गर्दछौं । तैपनि केही पक्ष जस्तै बालबालिकामाथिको यातनाको प्रतिशत ३४.७% हुनु र केही जिल्लाहरू जस्तै कास्कीमा ३७.३%, काठमाडौंमा ३६.७% र सुनसरीमा ३२.२% यातनाको तथ्याङ्क देखिनुले गम्भीर अवस्थाको संकेत गरेको छ ।

हामी संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर्राष्ट्रिय यातनापीडितको सहयोग दिवसको अवसरमा यातनाविरुद्ध वास्तवमै काम गर्न तत्पर सरकारी अधिकारीका लागि यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउन र यातना रोकथाम, अनुसन्धान, अभियोजन, पीडकलाई कारबाही र पीडितलाई समाजमा पुनःस्थापित गर्न आवश्यक कदम चाल्न यो प्रतिवेदनले मद्दत पुग्नेछ भन्ने आशाका साथ प्रकाशित गर्दैछौं ।

यो प्रतिवेदन तयार पार्नुहुने ओम प्रकाश सेन ठकुरी र ध्रुवकुमार श्रेष्ठ र सम्पादन गर्नुहुने धिराज कुमार पोखरेल तथा विन्देश दहाललाई हामी धन्यवाद दिन चाहन्छौं । त्यसैगरी यस प्रतिवेदनलाई नेपालीमा अनुवाद गर्नुहुने विन्देश दहाल, ध्रुवकुमार श्रेष्ठ, सच्ची रिजाल र ओम प्रकाश सेन ठकुरीप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं । यो प्रतिवेदन तयार पार्नका लागि महत्वपूर्ण सुझाव र सहयोग प्रदान गर्नुहुने एड्भोकेसी फोरमका निर्देशक डा. हरिवंश त्रिपाठी, अधिवक्ताहरु कोपिला अधिकारी, अम्बर राउत, बद्री प्रसाद भुसाल, पुष्प पौडेल र तथ्याङ्क अधिकृत बबिन पोखलप्रति पनि हामी कृतज्ञ छौं । लेआउट डिजाइन गर्नुहुने किशोर प्रधानलाई पनि धन्यवाद ।

अन्तमा, नियमित रूपमा हिरासत भ्रमण गर्नुहुने हाम्रा कानुनव्यवसायी भीम बराल (झापा), बालकृष्ण आचार्य (मोरङ्ग, सुनसरी), श्यामानन्द चौधरी (उदयपुर), जिवछ साह (सिरहा), राज कुमार महासेठ (धनुषा),

पाण्डव प्रसाईं (रामेछाप), राजेन्द्र श्रेष्ठ (दोलखा), बद्री भुसाल, नानीबाबु खत्री, शोभा केसी (काठमाडौं, ललितपुर), सरला पाण्डे, दीपक शर्मा पौडेल (कास्की), राम शर्मा, निराजन शर्मा (बाग्लुङ्ग, पर्वत र म्याग्दी), युवक रेग्मी (रूपन्देही), ओम प्रकाश अर्याल (कपिलवस्तु), बिनु श्रेष्ठ (बाँके), काशीराम ढुङ्गाना (बर्दिया), भीम बहादुर कार्की (सुर्खेत), वीर बहादुर विष्ट (कञ्चनपुर) लगायत सम्पूर्ण एएफ् परिवारलाई पनि हामी धन्यवाद दिन्छौं ।

आफ्ना अनुभव हामीसँग बाँड्ने समस्त थुनुवा र यातना पीडितप्रति पनि विशेष आभार प्रकट गर्दछौं । त्यसैगरी हामीलाई हाम्रो काममा सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण न्यायाधीशज्यू, सरकारी वकिल, प्रतिरक्षक वकिल, प्रहरी अधिकृत, नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका सदस्यज्यूहरूलाई पनि मुरीमुरी धन्यवाद दिन्छौं ।

मन्दिरा शर्मा
अध्यक्ष
एड्भोकेसी फोरम नेपाल
२६ जुन २०१३

कार्यकारी सारांश

एक दशकभन्दा लामो समयदेखि एड्भोकेसी फोरमले प्रहरी हिरासतहरूको निरन्तर भ्रमण गर्दै थुनुवाहरूको अन्तर्वार्ता लिने, राज्यका अधिकारीले दिने यातना र दुर्व्यवहारको तथ्यांक राख्ने र क्षतिपूर्तिका लागि पीडकविरुद्ध मुद्दा दायर गर्न पीडितलाई सहयोग गर्ने कार्य गरिरहेको छ । हिरासत भ्रमणका क्रममा संकलित तथ्यांक र प्रमाणलाई सर्वसाधारण एवं सरोकारवालाको चेतना अभिवृद्धि हेतु वार्षिक रूपमा जुन २६ का दिन अर्थात् यातनापीडितको सहयोगार्थ अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको अवसरमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

सन् २०१२ मा एड्भोकेसी फोरमले २० जिल्लाका ५७ वटा प्रहरी हिरासतमा कुल ३,७७३ जना थुनुवाहरूलाई भेट्यो जसमध्ये ३,३८४ जना पुरुष, ३८४ जना महिला, ५ जना तेस्रो लिङ्गी तीमध्ये ९३० बालबालिका थिए । अन्तर्वार्ता लिइएका कुल थुनुवामध्ये २२.३% ले यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धिले व्याख्या गरेअनुरूपको यातना वा दुर्व्यवहार आफूहरूमाथि भएको बताए । हालको यो तथ्यांक २०११ को तुलनामा २.३% ले कम भएतापनि बालबालिकामाथि हुने यातना तथा दुर्व्यवहार उच्च नै रहेको देखिन्छ । यो वर्ष ३४.७% बालबालिकाहरूले आफूलाई यातना वा दुर्व्यवहार भएको बताए जुन गत वर्षको तुलनामा ०.५% ले बढी हो । यो वर्ष केही जिल्लामा बालबालिकाविरुद्धको यातना ५०% देखि ६०% सम्म देखियो । प्रस्तुत प्रतिवेदनमा उल्लेखित केही प्रतिनिधिमूलक

मुद्दाले पनि वयस्क (महिला र पुरुष दुवै) र बालबालिकामाथि हुने यातनाको विकराल स्थितिलाई प्रदर्शन गरेको छ ।

यस वर्षको प्रतिवेदन प्रहरी हिरासतहरूमा नियमित रूपमा हुने यातनालाई नेपाल सरकारले रोक्न नसकेको तथ्यमा केन्द्रित रहेको छ । यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले यसै निष्कर्षप्रति केन्द्रित रही हालसालै सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदन समेतलाई एड्भोकेसी फोरमको यो प्रतिवेदनले विश्लेषण गरेको छ। समितिले आफ्नो निष्कर्षमा नेपालमा यातना सुनियोजित ढङ्गले हुने गरेको, यातनालाई निषेध गर्ने कानुन निर्माण गर्न नेपाल सरकार असफल रहेको वा जारी दण्डहीनतालाई रोक्न नसकेको र पीडकलाई उन्मुक्ति दिने नीतिहरूलाई मौन स्वीकृति दिएको तथा यातनालाई निरन्तरता दिन छुट प्रदान गरेको ठहर गरेको छ । यो प्रतिवेदनले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको निष्कर्षलाई पनि समेटेको छ जसको हालसालै सम्पन्न अध्ययनले पनि यातनाको अभ्यास नेपालको ठूलो समस्याको रूपमा रहेको पुष्टि गरेको छ ।

न्यायपालिका, राष्ट्रियस्तरका मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरू, गैरसरकारी संस्था र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरूको अथक प्रयासका बाबजुद नेपाल सरकारले यातनाविरुद्धको महासन्धिअन्तर्गतको आफ्नो दायित्वअनुरूप हालसम्म पनि यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्थापित गरेको छैन । राज्यलाई निरन्तर दबाब दिइरहेकाहरूको प्रयासको प्रशंसा गर्दै प्रस्तुत प्रतिवेदनले यातना रोकथामका लागि प्रभावकारी संयन्त्र खडा गर्न नेपालको संविधानसभा अन्ततोगत्वा असफल भएपश्चात् पीडितलाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति एवं पीडकलाई कारबाही गर्न सक्षम कानुन बन्ने कुराको आशा हराइसकेको तथ्यलाई पनि समेटेको छ । यातनाविरुद्धको एक प्रभावकारी कानुन बनाउने यो उद्देश्य प्राप्त नहोउन्जेल नेपालको विद्यमान कानुन पूर्ण रूपमा नै अपर्याप्त रहनेछन् र यातनाका पीडकहरू खुलेआम घुमिरहनेछन् ।

हिरासतमा थुनिएका थुनुवाहरूबाट साबिती गराउनका लागि सुनियोजित रूपमा यातनाको प्रयोग हुने वास्तविकताका अलावा एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीको अनुगमनले थुना अवधिभर नै थुनुवाहरूको मानवअधिकार एवं कानुनका उचित प्रक्रियाको नियमित रूपमा उल्लंघन हुने गरेको तथ्यको पनि खुलासा गरेको छ । यस प्रतिवेदनले कानुनी सहायता प्रदान गर्न अस्वीकार गर्ने, स्वेच्छाचारी थुना अवधिलाई लम्ब्याउने, झुटा मिसिल एवं आरोप खडा गर्ने, स्वास्थ्योपचारबाट वञ्चित गर्ने, अदालती प्रक्रियाबाट बच्नखोज्ने कार्य र कानुनी सहायताका प्रावधानको अपर्याप्ततालगायतका थुनुवाका अधिकारको नियमित उल्लंघनको पहिचान गरेको छ । यी सबै उल्लंघन देशभरका हिरासतको प्रचलित अभ्यास जस्तै रहेको भेटिएको छ र यो नेपालको आफ्नै अन्तरिम संविधानका प्रावधानको पनि ठाडो उल्लंघन हो । माथि उल्लेखित अधिकांश उल्लंघनको पहिचान महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको प्रतिवेदनमा पनि गरिएको छ । यसले के देखाउँछ भने नेपालमा मानवअधिकारका आधारभूत मापदण्डको व्यवस्थित उल्लंघन शारीरिक दुर्व्यवहारमा मात्र सीमित नभई स्वच्छ सुनुवाइको सन्दर्भमा पनि भइरहेको छ ।

मानवअधिकार उल्लंघनका घटना र यातनाको अनुगमन, अनुसन्धान र अभियोजनका लागि विद्यमान संयन्त्र उपयुक्त र प्रभावकारी छैनन् । राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको क्षमता अभिवृद्धिका लागि नयाँ कानुनको निर्माण गरिएको भएपनि यातनाका उजुरीउपर अनुसन्धान गर्नसक्ने आयोगको कार्यादेशलाई यसले पूरा गर्न सकेको छैन र आयोगको यही कार्यादेशलाई नै सरकारले यातनाविरुद्धको महासन्धिको ऐच्छिक आलेखलाई अनुमोदन नगर्ने वा पूर्ण रूपमा स्वतन्त्र राष्ट्रिय अनुगमन संयन्त्रको स्थापना नगर्ने बहानाको रूपमा लिएको छ। यसैगरी, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ र विशेष अनुसन्धानका लागि तदर्थ इकाइहरूले जनविश्वास जित्नका लागि विस्तृत, स्वतन्त्र र सार्वजनिक

अनुसन्धान गर्न आफूहरू सक्षम रहेको प्रमाणित गर्न बाँकी नै छ। नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीभित्रै पनि अनेकौँ बाधा अड्चन छन् जसले गर्दा पीडकको अभियोजन गर्न र पीडित र न्यायका बीच सेतुको काम गर्न यसलाई गाह्रो परिरहेको छ ।

हालको अवस्था यातना पीडितका लागि निराशाजनक छ भने पीडकहरू जवाफदेहिताबाट उम्कने परिपाटी कायमै छ। यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले यातना तथा अन्य दुर्व्यवहारका कार्यलाई छुट प्रदान गर्ने नीतिलाई मौन स्वीकृति नदिन, सुनियोजित रूपमा हुने यातनाको प्रयोग रोक्न र मानवअधिकारको यस्तो उल्लंघन गर्ने जो कोहीलाई पनि सजाय गर्नका लागि निर्णायक कदम चाल्न नेपाल सरकारलाई स्पष्ट सिफारिस गरेको छ ।

थुनुवामाथि हुने यातना रोक्ने उद्देश्य लिएको देहायबमोजिमका सिफारिसलाई उच्च प्राथमिकताका साथ अविलम्ब पूरा गर्न एड्भोकेसी फोरम सरकारसमक्ष जोडदार आग्रह गर्दछ :

१. यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन तुरुन्त खारेज गरी नागरिक समाज, पीडित समूह र मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरूको सल्लाह सुझावलाई समेटेर तयार पारिएको यातनाविरुद्धको नयाँ कानुन लागू गर्ने ।

२. नेपाल सरकारले यातनाविरुद्धको महासन्धिको ऐच्छिक आलेखलाई अनुमोदन गरी सरकारी हिरासतमा राखिएका थुनुवाको मानवअधिकार को स्थिति अनुगमन गर्न एउटा राष्ट्रिय स्वतन्त्र अनुगमन संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।

३. नेपाल सरकारले पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति र पीडकलाई कानुन बमोजिम कारबाही गरी विद्यमान दण्डहीनताको अन्त्य गर्न बलियो कदम चाल्ने ।

४. यातनाका घटनाको प्रभावकारी र निष्पक्ष ढङ्गले अभियोजन गर्न सरकारी हस्तक्षेपबाट स्वतन्त्र एवं पीडितले भयरहित वातावरणमा उजुरी गर्नसक्ने निकायको स्थापना गर्ने ।

५. यातना तथा दुर्व्यवहारजस्ता मानवअधिकार हननका घटनाको अनुसन्धान गरी त्यसको रोकथाम गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगजस्ता संवैधानिक निकायलाई बढी अधिकारसम्पन्न बनाई त्यस्ता निकायको सुझावलाई पूर्ण र यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्ने ।

६. सुरक्षा निकायका मानवअधिकार इकाइलाई प्रभावकारी बनाई तिनीहरूले वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रिय प्रहरी आयोग जस्तोखालको नागरिक पर्यवेक्षण निकायलाई बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गर्ने ।

७. सेना, प्रहरी र सुरक्षा अधिकारीको लागि एक मजबुत परीक्षण प्रणालीको व्यवस्था गर्ने जसले गर्दा मानवअधिकार उल्लंघनकर्ताहरू उच्च ओहदामा पुग्न नपाऊन् र राष्ट्रसंघअन्तर्गतको शान्ति मिसनमा सहभागिताका लागि सुरक्षा अधिकारीहरूको होसियारीपूर्वक छटँनी गर्न सकियोस् ।

८. पीडित तथा साक्षीको संरक्षण गर्ने एक प्रभावकारी संयन्त्रको स्थापना गर्ने ।

९. राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगलाई क्रमशः महिला र दलितविरुद्ध हुने मानवअधिकार हननका घटनाको अनुगमन गर्न कानुनी हैसियत प्रदान गर्ने ।

१०. यातनाका मुद्दामा निजी रूपमा अभियोजन गर्नसकिने कानुन निर्माण गर्ने ।

११. सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग एवं बेपत्ता छानबिन आयोग स्वतन्त्र हुने सुनिश्चित गर्ने र यी आयोगसँग यातनालगायत गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा आममाफी दिनसक्ने अधिकार नहुने कुरा पनि सुनिश्चित गर्ने ।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत प्रतिवेदनले सन् २०१२ को जनवरीदेखि डिसेम्बरसम्म एड्भोकेसी फोरमले संकलन गरेको यातनासम्बन्धी तथ्यांकहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरेको छ । यसले नेपालका ७५ जिल्ला मध्ये २० जिल्लाका (म्याग्दी, पर्वत, बाग्लुङ्ग, कास्की, रूपन्देही, कपिलवस्तु, काठमाण्डौं, ललितपुर, दोलखा, रामेछाप, बाँके, बर्दिया, सुर्खेत, कन्चनपुर, झापा, मोरङ्ग, धनुषा, सिराहा, उदयपुर, र सुनसरी) ५७ हिरासतमा नियमित भ्रमण गरी प्रत्यक्ष रूपमा संकलन गरिएको तथ्यांक एवं सूचनालाई प्रस्तुत गरेको छ । एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीले यी २० जिल्लाका वडा प्रहरी कार्यालय, इलाका प्रहरी कार्यालय, महानगरीय प्रहरी प्रभाग, महानगरीय प्रहरी बृत्त, महानगरीय प्रहरी परिसर र जिल्ला प्रहरी कार्यालयको भ्रमण गरी तथ्यांक संकलन गरेका थिए । अन्तर्वार्ताका लागि थुनुवाहरूको छनौट गर्दा एड्भोकेसी फोरमका कानुन व्यवसायीहरूले बालबालिका र महिला थुनुवाहरूलाई प्राथमिकता दिएका थिए। अन्तर्वार्ताका लागि थुनुवाहरूको छनौटपश्चात् एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीले आफ्नो परिचय खुलाउँदै एड्भोकेसी फोरमले गर्ने काम र नेपालको अन्तरिम संविधान र अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले थुनुवाहरूलाई प्रदान गरेका अधिकारका बारे संक्षेपमा जानकारी दिएका थिए । अन्तर्वार्ताका लागि इच्छुक पीडितहरूको मात्र अन्तर्वार्ता लिइएको थियो भने अन्तर्वार्ता दिन अनिच्छुक पीडितहरूलाई उनीहरूको कानुनी अधिकारका बारे संक्षेपमा अवगत गराइएको थियो। राष्ट्रियस्तरका सरोकारवाला व्यक्ति र अन्तर्राष्ट्रिय विज्ञको बृहत् परामर्शद्वारा तयार पारिएको

एक प्रश्नावलीको प्रयोग गरी अन्तर्वार्ता लिने काम सम्पन्न भएको थियो । केही हिरासतमा एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीले छुट्टै कोठामा अन्तर्वार्ता लिएका थिए भने त्यस्ता गोप्य कोठा उपलब्ध नभएका हिरासतमा उनिहरूले हिरासतका कोठाको ढोकामै घण्टौंसम्म उभिएर आफ्नो कार्य सम्पादन गरेका थिए । यसरी अन्तर्वार्ता लिँदा प्रहरी कर्मचारीहरूको उपस्थितिमा हुने गर्दथ्यो ।

एड्भोकेसी फोरमको प्रश्नावलीमार्फत संकलन गरिएका तथ्यांकलाई व्यवस्थित गर्न एसपिएसएस (SPSS) सफ्ट्वेयरको प्रयोग गरिएको थियो । यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका तथ्यांकहरू उक्त प्रश्नावलीमा रहेका सूचना, एड्भोकेसी फोरमका कानुन व्यवसायीहरूले प्रदान गरेको निःशुल्क कानुनी सहायता र यातनापीडितका तर्फबाट एड्भोकेसी फोरमका कानुन व्यवसायीहरूले विभिन्न अदालतहरूमा दर्ता गरेका मुद्दामा आधारित छन् ।

प्रतिवेदनको पहिलो अध्यायमा एसपिएसएसको प्रयोगमार्फत तयार पारिएको तथ्यांकको विभिन्न पक्षबाट विश्लेषण गरिएको छ । अन्य अध्यायहरूमा यस तथ्याङ्कलाई यातना पीडितलाई कानुनी सहायता र पीडितको पक्षमा विभिन्न अदालतहरूमा मुद्दा दायर गर्ने क्रममा प्राप्त अनुभवहरूका आधारमा गहन र गुणात्मक अनुसन्धान गरिएको छ । प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका सूचनाहरू यातना पीडितहरूले दिएका जानकारीमा आधारित छन् र प्रमाणस्वरूप तस्वीरहरू पनि संलग्न गरिएका छन् ।

परिचय

नेपालमा यातना व्यापक रूपमा रहेको भन्ने आरोपमाथि आफ्नो ६ वर्षे लामो (२००६ नोभेम्बर देखि २०१२ मेसम्म) गोप्य अनुसन्धानपश्चात् यातनाविरुद्धको राष्ट्रसंघीय समितिले सन् २०१२ को अक्टोबरमा एक प्रतिवेदन प्रकाशित गऱ्यो। उक्त प्रतिवेदनमा समितिले “नेपालका अधिकांश भूभागमा यातना सुनियोजित रूपमा हुने गरेको र केही समययता फौजदारी अनुसन्धान र साबिती बयान लिने विधिको रूपमा यातनाको प्रयोग हुने” गरेको ठहर गऱ्यो ।[1]

यसको खण्डन गर्दै हिरासतमा यातना र अन्य प्रकारका दुर्व्यवहार भएको भन्ने आरोप आफूले नस्वीकार्ने तथा यातनाका पीडकलाई हुने दण्डहीनता अन्त्य गर्न आफू प्रतिबद्ध रहेको नेपाल सरकारले दाबी गरेको कुरा समितिले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गऱ्यो । यद्यपि आफ्नो यो प्रतिबद्धतालाई पुष्टि गर्न नेपाल सरकारले समितिलाई स्पष्ट एवं व्यवहारिक प्रमाण पेश नगरेको र द्वन्द्वकालीन समयका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनामा भइरहेको दण्डहीनतालाई संबोधन गर्नेतर्फ पनि कुनै ठोस प्रगति नगरेको समितिको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ ।[2]

[1] United Nations Committee against Torture Annex XIII, Report on Nepal adopted by the Committee against Torture under article 20 of the Convention and comments and observations by the State party, 46th Session (9 May-3 June 2011) (hereafter CAT report), Section V, para 100.

[2] CAT report, para 103.

कुनै निश्चित स्थान वा निश्चित समयमा यातनाका कार्य अनायासै नहुने बरु नेपालका अधिकांश क्षेत्रमा यातना तथा अन्य प्रकारका दुर्व्यवहार नियमित र व्यापक रूपमा जानजान हुने गरेको समितिको ठहर छ । नेपालभर सुनियोजित रूपमा यातनाको अभ्यास हुन दिने उद्देश्य सरकारको नरहेको तथ्यलाई भने समितिले स्वीकारेको छ । बरु यो त यस्ता परिस्थितिका कारण भएको हुनसक्छ जसलाई नियन्त्रण गर्न सरकारलाई कठिन भएको छ र यातनाको अभ्यास हुनुले केन्द्रीय सरकारले निर्धारण गर्ने नीति र नेपालका स्थानीय प्रशासनले गर्ने त्यसको कार्यान्वयनका बीच भिन्नता रहेको संकेत गर्दछ । यातनाको प्रयोगलाई छुट प्रदान गर्ने नेपालको अपर्याप्त कानुनले पनि यातनाको अभ्यास सुनियोजित बन्न मद्दत गरेको छ ।[3]

यातनाका मुद्दामा जिम्मेवार रहेकाविरुद्ध गैरसरकारी संस्था र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले संकलन गरेको ठोस प्रमाण वा त्यस्ता व्यक्तिविरुद्ध विभिन्न मुद्दामा नेपालका अदालतले गरेका निर्णयउपर सरकारले प्रभावकारी अभियोजन सुनिश्चित गर्नबाट चुकेको समितिको ठहर छ । प्रहरी तथा कारगारको रजिस्टरमा झुटो विवरण राख्ने, प्रहरीले जाहेरी दरखास्तमार्फत उजुरी लिन अस्वीकार गर्ने वा थुनुवालाई न्यायाधीशसमक्ष लैजानुपूर्व २४ घण्टाभन्दा बढी थुन्नेजस्ता कार्य रोक्न नेपाल सरकार असफल रहेको समितिको ठहर छ । निष्पक्ष चिकित्सकद्वारा थुनुवाहरूले स्वास्थ्य परीक्षण गर्न पाएको, यातनाको प्रयोगद्वारा लिइएको साबितीलाई न्यायाधीशहरूले इन्कार गर्ने र यातनाका वा गैरन्यायिक हत्याका दोषी अधिकारीलाई निलम्बन र उनीहरूको भविष्यमा हुने बढुवालाई प्रतिबन्ध गर्नेजस्ता कुरा सुनिश्चित गर्न पनि राज्य चुकेको समितिको निष्कर्ष छ । अर्धन्यायिक अधिकार भएका तर राज्यको कार्यपालिकाबाट स्वतन्त्र नरहेका प्रमुख जिल्ला अधिकारीले विभिन्न कानुनअन्तर्गत अभियोग लागेका थुनुवाको मुद्दा हेर्ने व्यवस्था गरेबाट नेपालले कानुनको आधारभूत उचित

[3] CAT report para. 39 and 163.

प्रक्रियालाई उल्लंघन गर्ने प्रावधानलाई संशोधन नगरेकोसमेत समितिले निष्कर्ष निकालेको छ ।[4] सरकारले यातना तथा अन्य मानवअधिकार उल्लंघनमा संलग्न पीडकलाई अनुसन्धान र कारबाही गर्न अदालतले दिएका आदेश र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेका सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्नसमेत सकेको छैन ।

यी तथ्यका आधारमा समितिले निकालेको निष्कर्षअनुसार "त्यसैले नेपालले जानाजान वा भूलवश गरेका कार्य यातना रोकथामका लागि कदम उठाउन चुकेको मात्र भन्नु ठीक छैन । यसबाट तथ्यमा आधारित यातनाका आरोपलाई प्रतिवाद गर्न अधिकारीहरू चुकेको मात्र नभई यी कार्यलाई ढाकछोप गर्ने र अझ प्रोत्साहित गर्ने काममा उनीहरू संलग्न रहेको देखिन आउँछ र यो यातनाविरुद्धको महासन्धिको दायित्वविपरीत ठहरिन्छ ।"[5] यस्ता अभ्यास र लापरवाहीले नेपालमा यातनाको निरन्तर र सुनियोजित अभ्यासलाई बढावा दिन र संस्थागत गर्नमा मदत पुऱ्याउँछ । यातनाको अभ्यासलाई निन्दा गर्ने र दण्डहीनतालाई भर्त्सना गर्ने कार्य फगत भाषणबाजीमा मात्र सीमित गरेर यी कमजोरीलाई सम्बोधन गर्न सकिदैन ।

"कानुनी सुधार एवम् मानवअधिकार र फैसला कार्यान्वयनको पैरवीमार्फत दण्डहीनताको अन्त्य कार्यक्रम" को एक भागका रूपमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पनि नेपालमा थुनुवाविरुद्ध हुने व्यवहारको अनुसन्धान गरेको थियो । "कारागार तथा हिरासत कक्षहरू भित्र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजहरूले प्रदान गरेका मानवअधिकारहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाका बारेमा अध्ययन गर्ने" र "थुना तथा कैदमा

[4] These laws include the Local Administration Act, 2028 (1971), the Some Public (Offences and Penalties) Act (1970), the Arms and Ammunition Act 2019 (1962), the Black Marketeering and Some Other Social Offences (and Punishment) Act 2032 (1975), the Essential Goods Protection Act 2012 (1955), the Explosives Act 2018 (1961) and the Public Security Act 2046 (1989).

[5] CAT report, para 104.

परेका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेको निर्णयहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको अनुगमन गर्ने" लक्ष्य लिएको यो अनुसन्धान २०१२ को अन्त्य र २०१३ को सुरुवाततांका गरिएको थियो । नेपालका १० जिल्लाका हिरासत केन्द्र र कारागार दुवैमा थुनिएकामध्ये १०% लाई यस अनुसन्धानमा समेटिएको थियो ।[6]

यो अध्ययनमा सहभागी भएका "प्रायः सबै" थुनुवा "कानुनी रूपमा थुनिएका" भनी प्रतिवेदनले पायो र समग्रमा परिदृश्य "उत्साहजनक" रहेको निष्कर्ष निकाल्यो तर यसले पत्ता लगाएका थुनुवामाथि गरिने व्यवहार, थुनाका अवस्था र स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारजस्ता केही कुराले गम्भीर चिन्ता जगाएका छन् । यो सम्बन्धमा "थुनुवामाथिको दुर्व्यवहारले प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ सुनुवाइको मौलिक अधिकारको ठाडो उल्लंघन गर्छ र यस्तो दुर्व्यवहार अदालतमा प्रमाणित भएमा नेपालको मानवअधिकार मैत्री संविधानअन्तर्गत कार्यसम्पादन गर्ने न्यायाधीशले आरोपितलाई निजले जतिसुकै गम्भीर अपराध गरेको भएपनि छुटकारा दिन बाध्य हुनुपर्दछ । राज्यको हिरासतमा भएको दुर्व्यवहारलाई नजरअन्दाज गर्ने हो भने अदालतका पुर्पक्ष देखावटी हुने मात्र नभई न्याय तुहिने सम्भावना पनि प्रबल हुन्छ । यसले गर्दा न्यायमा विश्वास हराउँदै जान्छ र न्यायिक संयन्त्रहरू अपांग हुन पुग्छन्" भनी प्रतिवेदनले निष्कर्ष निकालेको छ । त्यसैगरी "यातनाविरुद्धको महासन्धिको पक्षराष्ट्र रहेको राज्य र संविधानले नै सबै व्यक्तिविरुद्ध यातनाका साथसाथै क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारलाई प्रतिषेध गरेकोमा कुनै पनि प्रकारको दुर्व्यवहार जायज ठहर्दैन ।"[7]

[6] Annual Report of the Office of Attorney General, Fiscal Year 2068.069, Vol 10, Year 2, no. 4, Ganapati Upset Press, Kathmandu. Available at: http://attorneygeneral.gov.np/document/Bulletin/Bulletin10/final%20Buletine%2010.pdf

Please note: the research carried out by the OAG included data gathered from detainees held in police custody and prisons. In contrast the research carried out by AF does not include any data from prions. This report will therefore only include OAG research relating to the 10 detention centers..

[7] OAG report, p. 83.

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गरेको अध्ययन ज्यादै सीमित अवधिमा एकचोटि गरिएको अभ्यास मात्र हो जबकि एएफ्ले कैयौं वर्षदेखि नियमित रूपमा सरकारी हिरासत केन्द्रको भ्रमण र थुनुवामाथिको व्यवहारको अभिलेखन गर्दै आइरहेको छ। जनवरी २०१२ देखि डिसेम्बर २०१२ भरि नेपालका २० वटा जिल्लामा थुनुवाहरूमाथि भएको यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारमाथि गरिएको अनुसन्धानलाई यो प्रतिवेदनले प्रस्तुत गरेको छ।[8] यसले यातनाका प्रतिवेदनमा राज्यले जनाउने प्रतिक्रियालाई पनि यसले विश्लेषण गरेको छ र आफूले निकालेको निष्कर्षलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले निकालेको निष्कर्षसँग तुलना गरेको छ। यद्यपि दुवै अध्ययनमा काठमाडौं र ललितपुर दुई जिल्ला समावेश गरिएको कुरामात्र समान रहेको तथ्य यहाँ स्वीकार्नुपर्ने हुन्छ।

नेपाली राज्य संयन्त्रको एक अंगका रूपमा रहेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय पनि समावेश हुने नेपालका अधिकारीले यातनाका पीडकलाई बचाउ गर्ने नीतिलाई सम्मति दिइनैरहेका छन् र यसैकारण अप्रत्यक्ष रूपमा यातनाको अभ्यासलाई अनुमोदन गर्न तत्पर छन् भन्ने यो प्रतिवेदनको निष्कर्ष रहेको छ। नेपालको सरकारी थुनाकेन्द्रमा व्यापक तथा नियमित रूपमा भइरहेको यातनाको अभ्यासलाई सम्बोधन गर्न राज्य असक्षम वा अनिच्छुक भएको जस्तो देखिन्छ र दण्डहीनताको अपसंस्कृति देशभरि नै कायम रहेको पाइन्छ। सकारात्मक परिवर्तन हासिल गर्ने हो भने यसमा जिम्मेवार रहेका सबैलाई जवाफदेही बनाउनुपर्ने हुन्छ।

[8] The districts included in the research carried out by are: Myagdi, Parbat, Baglung, Kaski, Rupandehi, Kapilvastu, Kathmandu, Lalitpur, Dolakha, Ramechhap, Banke, Bardiya, Surkhet, Kanchanpur, Jhapa, Morang, Dhanusha, Siraha, Udayapur and Sunsari.

यातनाका प्रवृत्ति विश्लेषण

१. हालका प्रवृत्ति

सन् २०१२ मा एड्भोकेसी फोरमले २० जिल्लामा अवस्थित ५७ वटा प्रहरी हिरासतमा कुल ३,७७३ जना थुनुवाहरूलाई भेट्यो । तिनीहरूमध्ये ८४१ (२२.३%) जना थुनुवाले उनीहरूमाथि हिरासतमा रहँदा यातना तथा अन्य दुर्व्यवहार भएको दाबी गरे ।[illegible] प्रस्तुत तथ्याङ्क विश्लेषण यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १.१ ले परिभाषित गरेको यातनाको परिभाषा तथा सोही महासन्धिको धारा १६ मा उल्लेख गरिएकोअन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारमा आधारित रहेको छ ।[illegible]

[illegible]

[illegible]

गत वर्षको तुलनामा यस वर्ष हिरासतमा हुने यातनामा २.३% ले कमी आएको तथ्याङ्क विश्लेषणले देखाउँदछ । यसका अतिरिक्त अर्धवार्षिक तथ्याङ्कलाई हेर्दा पनि यातनाका घटनामा केही कमी आएको देखिन्छ । सन् २०१२ को जनवरीदेखि जुन महिनासम्मको अघिल्लो ६ महिनामा एड्भोकेसी फोरमले भेटेका १९०० थुनुवामध्ये ४५६ (२४%) जनाले हिरासतमा हुँदा यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार सहनुपरेको बताएका थिए । त्यस्तैगरी सन् २०१२ को पछिल्लो ६ महिना अर्थात् जुलाइदेखि डिसेम्बर महिनासम्म भेटिएका १८७३ थुनुवाहरूमध्ये ३८५ (२०.६%) ले हिरासतमा यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारको सिकार भएको बताएका थिए । प्रस्तुत तथ्याङ्कले अघिल्लो ६ महिनाको तुलनामा पछिल्लो ६ महिनामा यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारमा ३.४% ले कमी आएको देखाएको छ ।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको प्रतिवेदनअनुसार प्रहरी हिरासतमा भेटिएका थुनुवाहरूमध्ये ६०% ले आफूहरूलाई प्रहरी कार्यालयसम्म ल्याउँदा प्रहरीले राम्रो व्यवहार गरेको (कुनै पनि प्रकारको मौखिक वा शारीरिक दुर्व्यवहार नगरेको) बताएका थिए भने ३५% ले सोही दौरान शारीरिक यातना दिएको वा गालीगलौज गरेको बताएका थिए । उक्त प्रतिवेदनअनुसार हिरासतमा ल्याइएपछि धेरैजसो थुनुवामाथि यातना र अमानवीय व्यवहार नभएको तथ्याङ्क देखिएपनि कुनै कुनै हिरासतमा भएका यातनाको तथ्याङ्क ८२% सम्म देखिएको छ । प्रतिवेदनअनुसार

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सन् २०११ र २०१२ को यातनाको तथ्याङ्कको तुलना

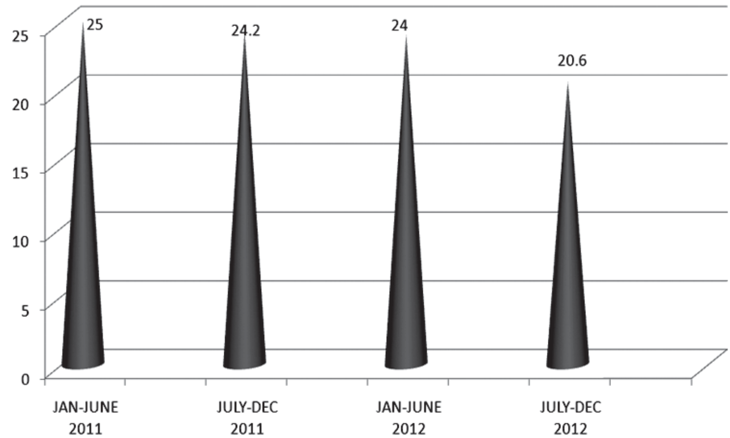

रेखाचित्र १ः सन् २०११ र २०१२ का दौरान यातनाको आरोपको प्रवृत्ति

अनुगमन गरिएका सबै हिरासतको तथ्याङ्कअनुसार मात्र १५% थुनुवाहरूमाथि यातना तथा अमानवीय व्यवहार भएको देखिएको छ । यस्ता व्यवहारमा कुटपिट, लाठीले पैतालामा सुम्ठ्याउने र बुटले हान्नेजस्ता रहेको जनाएको छ ।[illegible] तर एड्भोकेसी फोरमको तथ्याङ्कअनुसार प्रहरी हिरासतमा थुनुवाहरूलाई लाठीले पुट्ठो, ढाड, साँप्रा, कुमलगायत शरीरका अन्य भागमा जथाभावी कुटपिट गर्ने, ढाड, पुट्ठो, साँप्रा, खुट्टालगायत शरीरका विभिन्न भागमा साइकल ट्यूबको बेल्ट र फलामको छड वा तार हालेको प्लास्टिकको पाइपले कुट्ने, भुइँमा बसेर खुट्टा सोझो पार्न लगाएर फलाम वा काठको मुडालाई दुई जना प्रहरीले दुई छेउबाट रोल गरेर साँप्रामा पेल्ने, भुइँमा सुत्न लगाएर बुटसहित टाउकोलगायत शरीरमाथि टेकेर उभिने,

[illegible]

कन्पारा र कपालको रौं उखेलिदिने, लामो समयसम्म असजिलो आसनमा बस्न लगाउने, आमाचकारी गाली गर्ने, यातना, बिजुलीको झड्का लगाउने, झुटा मुद्दामा फसाइदिने र पेस्तोल ताकेर ज्यान मार्नेसम्मको धम्की दिनेजस्ता यातना र धम्की दिने गरिएको पाइएको छ ।

२. प्रवृत्ति विश्लेषण (२००१ - २०१२)

सन् २००१ मा एड्भोकेसी फोरमले हिरासत भ्रमण गर्न थाले यता त्यहाँ भेटिएका थुनुवामा हुने यातना तथा दुर्व्यवहारको तथ्याङ्कमा घटबढ भइरहेको पाइएको छ । विशेषगरी एक दशक लामो जनयुद्धको अन्त्यसँगै सन् २००६ को नोभेम्बरमा भएको बृहत् शान्ति सम्झौतादेखि सन् २०१० सम्म यातनाका घटनामा उल्लेख्य कमी आएको देखिन्छ । यद्यपि सन् २०११ मा अघिल्लो वर्ष अर्थात् २०१० को तुलनामा ५.३% ले वृद्धि भएको पाइयो ।[illegible] सन् २०१२ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा २.३% ले यातना घटेको देखिएतापनि सन् २००८ देखि २०१० सम्मको यातनाको तथ्याङ्कभन्दा तुलनात्मक रूपमा बढेको नै देखिन्छ । तसर्थ सन् २००६ पछि बिस्तारै घटेको यातना हालका वर्षमा बढ्दै गएको तथ्याङ्कले देखाउँदछ ।

यातनाको यस प्रवृत्तिलाई यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिको प्रतिवेदनले पनि पुष्टि गरेको छ ।[illegible] त्यस्तैगरी एड्भोकसी फोरमले जस्तै उक्त समितिले पनि द्वन्द्वोत्तर कालखण्डमा हिरासतमा हुने

[illegible]

[illegible]

यातनाको शृंखलामा तुलनात्मक रूपले कमी आएतापनि सन् २००९ पछि यातनाको समस्या बिस्तारै विकराल बन्दै गएको निष्कर्ष निकालेको छ ।

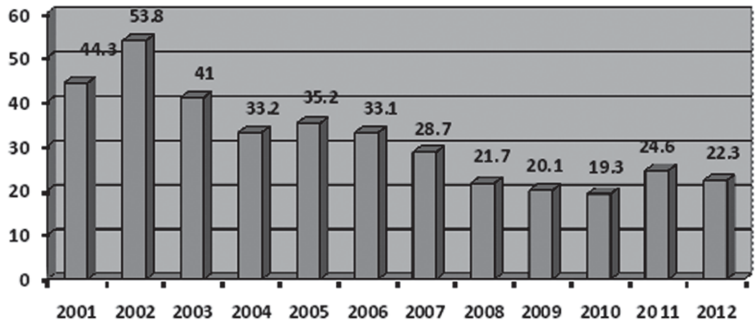

रेखाचित्र २: सन् २००१ देखि २०१२ सम्मका यातनाका प्रवृत्ति

३. जिल्लास्तरमा यातनाको प्रवृत्ति (२०१२)

सन् २०१२ को तथ्याङ्कले केही जिल्लामा अन्य जिल्लाको तुलनामा यातना चिन्ताजनक रूपमा बढेको देखाउँदछ :

एड्भोकेसी फोरम कार्यरत रहेको २० वटा जिल्लामध्ये कास्की, काठमाडौं, सुनसरी, बाँके र बर्दिया जिल्लामा अन्य जिल्लामा भन्दा बढी यातना दिने गरिएको पाइएको छ । तीमध्ये कास्की जिल्लामा सबैभन्दा बढी ४५३ थुनुवामध्ये १६९ (३७.३%) थुनुवालाई हिरासतमा यातना दिइएको पाइएको थियो भने दोस्रो नम्बरमा काठमाडौं जिल्लामा ४२५ थुनुवामध्ये १५६ (३६.७%) थुनुवालाई यातना दिइएको पाइएको थियो । त्यस्तैगरी सुनसरी जिल्लामा ५९ जना थुनुवामध्ये १९ (३२.२%) जना थुनुवाले यातनाको गुनासो गरेकोले उक्त जिल्ला तेस्रो स्थानमा देखिएको छ भने बाँके र बर्दिया जिल्लामा पनि क्रमशः २२५ थुनुवामध्ये

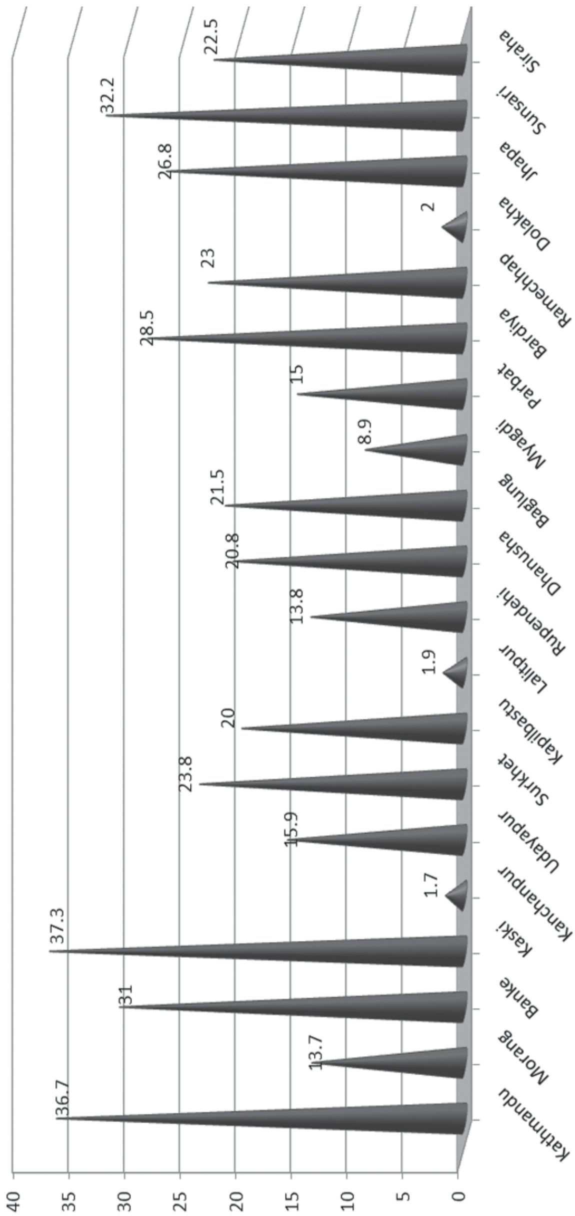

रेखाचित्र ३ : सन् २०१२ मा २० जिल्लाहरूमा देखिएको यातनाको प्रवृत्ति

७९ (३१%) र १२३ थुनुवाहरू मध्ये ३५ (२८.५%) थुनुवाले यातना पाएको गुनासो गरेका थिए।[illegible] एड्भोकेसी फोरमको नियमित वकालतमार्फत हिरासतमा हुने यातनाका घटनालाई सार्वजनिक गर्न, त्यसलाई उचित सम्बोधन गर्न र कानुनी लगायतका चुनौतीविरुद्ध लड्न गरेका प्रयासका बाबजुद यस्तो अस्वाभाविक बढोत्तरीले समस्या झनै विकराल बनेको भन्दा अत्युक्ति नहोला।

अर्कोतर्फ कञ्चनपुर, ललितपुर र दोलखा जिल्लामा भने क्रमशः १.७%, १.९% र २% थुनुवाले आफूहरूमाथि यातना भएको बताएका छन्। यसले नेपालका विभिन्न जिल्लामा यातनाको स्थिति फरक फरक रहेको छ भन्ने कुरा दर्साउँछ।

४. जात र जातीय पृष्ठभूमिअनुसार यातनाका प्रवृत्ति

आर्थिक र जातीय रूपमा पिछडिएकामाथि यातना तथा अमानवीय व्यवहार बढी हुनेगरेको तथ्य एड्भोकसी फोरमको एक दशकभन्दा लामो हिरासत अनुगमनको अनुभवले देखाउँछ।

यस प्रतिवेदन अवधिमा संकलन गरिएका यातनाका तथ्याङ्कमध्ये २५.६८% जनजाति समुदायका थुनुवाले यातना पाएको दाबी गरेका थिए तर उनीहरू हिरासतमा भेटिएका कुल थुनुवाको संख्या मध्ये २३.७४% मात्र थिए। त्यस्तैगरी भेटिएका कुल थुनुवामा मात्र १५.३१% तराईका जनजाति मध्ये १५.९३% थुनुवाले यातना पाएको दाबी गरेका थिए।[illegible] कुल थुनुवाको जम्मा ११.७९% मात्र प्रतिनिधित्व गर्ने दलित समुदायबाट १३% थुनुवाहरूले यातना पाएको दाबी गरेका थिए।

[illegible]

[illegible]

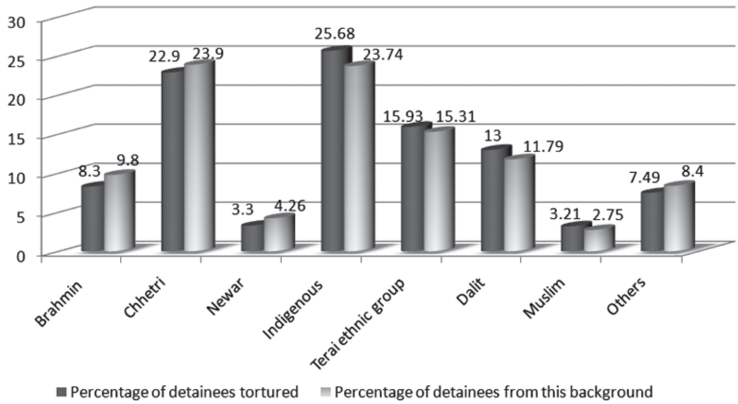

रेखाचित्र ४ : जातीय आधारमा यातनाको प्रवृत्ति

यसको विपरीत ४.२६% प्रतिनिधित्व गर्ने नेवार समुदायबाट जम्मा ३.३% थुनुवाले मात्र यातना पाएको बताए । त्यस्तै गरी ९.८% प्रतिनिधित्व गर्ने बाहुन समुदायका जम्मा ८.३% थुनुवाले मात्र यातना पाएको दाबी गरेका थिए । त्यस्तैगरी २३.९% प्रतिनिधित्व गर्ने क्षेत्री समुदायबाट जम्मा २२.९% थुनुवाले मात्र यातना पाएको बताएका थिए ।

५. अभियोगअनुसार यातनाका प्रवृत्ति

एड्भोकेसी फोरमले संकलन गरेको तथ्याङ्कअनुसार कुनै अभियोग वा आरोपमा पक्राउ परेका थुनुवालाई पूर्वपूर्पक्ष (pretrial detention) थुनाको अवस्थामा बढी यातना दिइने गरेको पाइएको छ । विशेषगरी विस्फोटक पदार्थ राखेको आरोपसम्बन्धी मुद्दामा पक्राउ परेका थुनुवामध्ये ६६.७% सम्म यातनापीडित रहेको पाइयो भने डाँका मुद्दामा पक्राउ परेकामध्ये ५५.६%, आगजनी मुद्दामा ४५%, अपहरणमा मुद्दामा ४४.४%, हातहतियार तथा खरखजाना मुद्दामा ४१.३% र चोरी मुद्दामा ३२.९% थुनुवामाथि यातना भएको पाइएको छ । सबैभन्दा बढी संख्यामा

थुनुवाहरूपक्राउ पर्ने दुईवटा आरोपमा सार्वजनिक अपराध र लागुऔषध रहेको पाइएको छ । एड्भोकेसी फोरमले संकलन गरेको तथ्याङ्कअनुसार सन् २०१२ मा १०७३ जना थुनुवालाई केही सार्वजनिक अपराधको आरोपमा पक्राउ गरिएको थियो भने तीमध्ये २५० (२३.३%) ले उनीलाई यातना तथा दुर्व्यवहार गरिएको बताएका थिए । त्यस्तैगरी ६९३ जना थुनुवालाई लागुऔषध ओसारपसारको आरोपमा पक्राउ गरिएको थियो भने तीमध्ये १३४ (२७.९%) थुनुवाले उनीहरूलाई यातना तथा दुर्व्यवहार गरिएको बताएका थिए । अन्तमा ४५६ जना थुनुवालाई कुनै अभियोगविना नै पक्राउ गरी तीमध्ये १२७ (२३.७%) थुनुवालाई यातना दिइएको पाइएको छ ।[illegible]

६. लैङ्गिकताअनुसार यातनाको प्रवृत्ति

सन् २०१२ मा एड्भोकेसी फोरमले ३७७३ जना थुनुवालाई भेट गरेकोमा तीमध्ये ३,३८४ जना पुरुष, ३८४ जना महिला र ५ जना तेस्रो लिंगी (transgender) रहेकोमा २३.८% पुरुष, ९.४% महिला र २०% तेस्रो लिङ्गीले उनीहरूमाथि यातना भएको बताएका थिए ।[illegible] यस तथ्याङ्कअनुसार पुरुषहरूमा यातनाको प्रतिशत बढी देखिएपनि लगभग १०% महिलाविरुद्ध भएको यातनाले गम्भीर स्थिति देखाएको छ ।

तर विडम्बना, महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको प्रतिवेदनमा लैङ्गिक विश्लेषण गरिएको छैन । तथापि यस प्रतिवेदनले महिलालाई पुरुष प्रहरीले पक्राउ गर्नेगरेको र एउटा हतकडीले दुईजना थुनुवालाई बाँधी मानव सिक्री बनाउने गरिएको उल्लेख गरेको छ ।[illegible] एड्भोकेसी फोरमले गरेको अनुसन्धानबाट पनि अधिकांश महिलालाई पुरुष प्रहरीले

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पक्राउ गर्नेगरेको पाइएको छ जबकि सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९ (१९९२) को दफा १४ (४) ले सम्भव भएसम्म आरोपित महिलालाई महिला प्रहरीले नै पक्राउ गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

७. उमेरअनुसारको यातनाको प्रवृत्ति र थुनुवा बालबालिकामाथि हुने व्यवहार

प्रहरी हिरासतमा दस वर्षदेखि सत्र वर्षसम्मका थुनुवा बालबालिकाविरुद्ध हुने व्यवहारको विरुद्धमा व्यापक बहस, पैरवी र वकालतका बाबजुद र उनीहरूविरुद्ध हिरासतमा हुने दुर्व्यवहार नियन्त्रण गर्न बालन्याय कार्यविधि २००६ लागू गरिएको भएतापनि एड्भोकेसी फोरमको तथ्यांकले अनुसन्धानका दौरान थुनामा रहेका अधिकांश बालबालिकामाथि यातना र दुर्व्यवहार हुने गरेको देखाएको छ ।

सन् २०१२ मा एड्भोकेसी फोरमले भेटेका ९३० जना बालबालिकामध्ये ३४.७% ले उनीहरूलाई यातना तथा अमानवीय व्यवहार गरिएको बताएका थिए । यसले यातनाको कुल प्रतिशत अर्थात् २२.३% भन्दा बालबालिकामाथि हुने यातनाको प्रतिशत अत्यधिक धेरै रहेको देखाउँछ । यसबाट वयस्क थुनुवाका तुलनामा बालबालिकाविरुद्ध यातना तथा अमानवीय व्यवहार बढी हुनेगरेको देखिन्छ । यस तथ्यलाई यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिको प्रतिवेदनले पनि पुष्टि गरेको छ ।[illegible]

सन् २०१२ मा एड्भोकेसी फोरमले संकलन गरेको तथ्यांकअनुसार १० देखि १२ वर्ष उमेर समूहका थुनुवा बालबालिका यातनाको उच्च जोखिम समूहमा पर्दछन् । यस वर्ष संकलित तथ्याङ्कअनुसार १२ वर्ष

[illegible]

उमेर समूहका ६६.७% बालबालिका र १० वर्ष उमेर समूहका ६०% बालबालिकामाथि यातना भएको देखिएको छ। त्यस्तैगरी ११ वर्ष उमेर समूहका ५०%, १३ वर्ष उमेर समूहका ५४.१% र १४ वर्ष उमेर समूहका ५०.६% बालबालिकामाथि यातना भएको पाइएको छ।

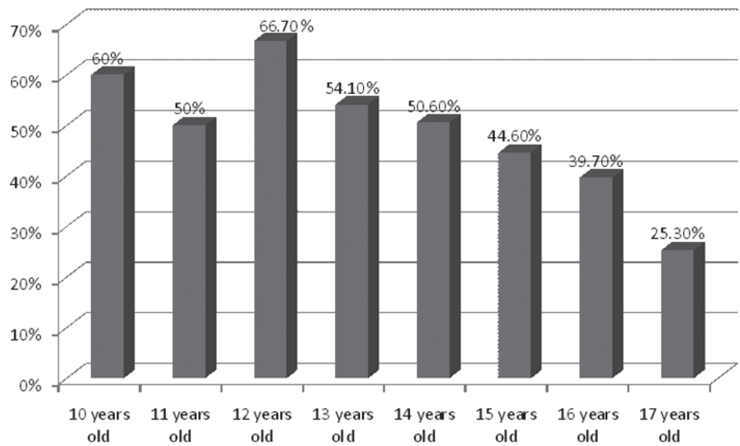

रेखाचित्र ५ : उमेर अनुसार यातनाको प्रवृति

यातना पाएको दाबी गर्ने अधिकांश बालबालिका केही सार्वजनिक अपराधजस्ता सामान्य प्रकृतिका कसुरमा पक्राउ परेका थिए भने कतिपय पक्राउ परेका बालबालिका एड्भोकेसी फोरमको कानुनी सहयोगमा विना अभियोग मुक्त गरिएका थिए। तथ्याङ्कले केही सार्वजनिक अपराध ऐनअन्तर्गत पक्राउ परेका ३२७ बालबालिकामध्ये १०६ (३२.४%) ले यातना पाएको देखाउँछ। त्यस्तैगरी कुनै आरोपविना नै पक्राउ परेका १९१ जना थुनुवा बालबालिकामध्ये ९५ (४९.७%)

बालबालिकाले आफूहरूमाथि यातना तथा अमानवीय व्यवहार भएको दाबी गरेका थिए ।[illegible]

८. जिल्लाअनुसार बालबालिकामाथि हुने यातनाको प्रवृत्ति

सन् २०१२ मा बर्दिया जिल्लामा १० देखि १७ वर्ष उमेर समूहका बालबालिका अन्य उमेर समूहका बालबालिकाभन्दा बढी (६८.८%) यातना र अन्य दुव्यर्वहारको सिकार बनेको तथ्याङ्कले देखाउँदछ । यो प्रवृत्ति रामेछापमा ६६.७%, काठमाडौंमा ५७.६%, झापामा ४३.५%, धनुषामा ४१.७%, बाँकेमा ४०% भेटिएको छ ।[illegible] तर कञ्चनपुरमा सबैभन्दा कम ७.७% देखिन्छ भने सिरहा र मोरङ्गमा क्रमशः ११.१% र १४.३% भेटिएको छ यद्यपि यो तथ्यांक आफैँमा चिन्ताजनक विषय हो ।

विभिन्न जिल्लामा बालबालिकामाथि भएको यातना तथा दुर्व्यवहारको तथ्याङ्कलाई कुल तथ्याङ्कसँग तुलना गर्दा ती तथ्याङ्कबीच खासै तादात्म्य देखिँदैन । सम्पूर्ण थुनुवाको यातनाको प्रतिशतलाई हेर्दा ३७.३% तथ्याङ्कसहित कास्की जिल्ला सबैभन्दा अगाडि देखिएको छ तर बालबालिकामाथि हुने यातनाको तथ्याङ्कमा २९.३% तथ्याङ्कसहित मुख्य ६ वटा जिल्लाको श्रेणीमा भने परेको छैन । यातनाको तथ्याङ्क यस जिल्लामा बढी नै भएपनि वयस्कको तुलनामा बालबालिकामाथि हुने यातना थोरै कम देखिएको छ । यसको विपरीत काठमाडौं र बर्दिया जिल्लामा सम्पूर्ण थुनुवा र बालबालिकामाथि हुने यातनाको तथ्यांक अन्य जिल्लामा भन्दा बढी देखिएको छ । (तलको रेखाचित्र हेर्नुहोस्) । आश्चर्यजनक रूपमा काठमाडौं जिल्लामा वयस्क थुनुवाको तुलनामा

[illegible]

[illegible]

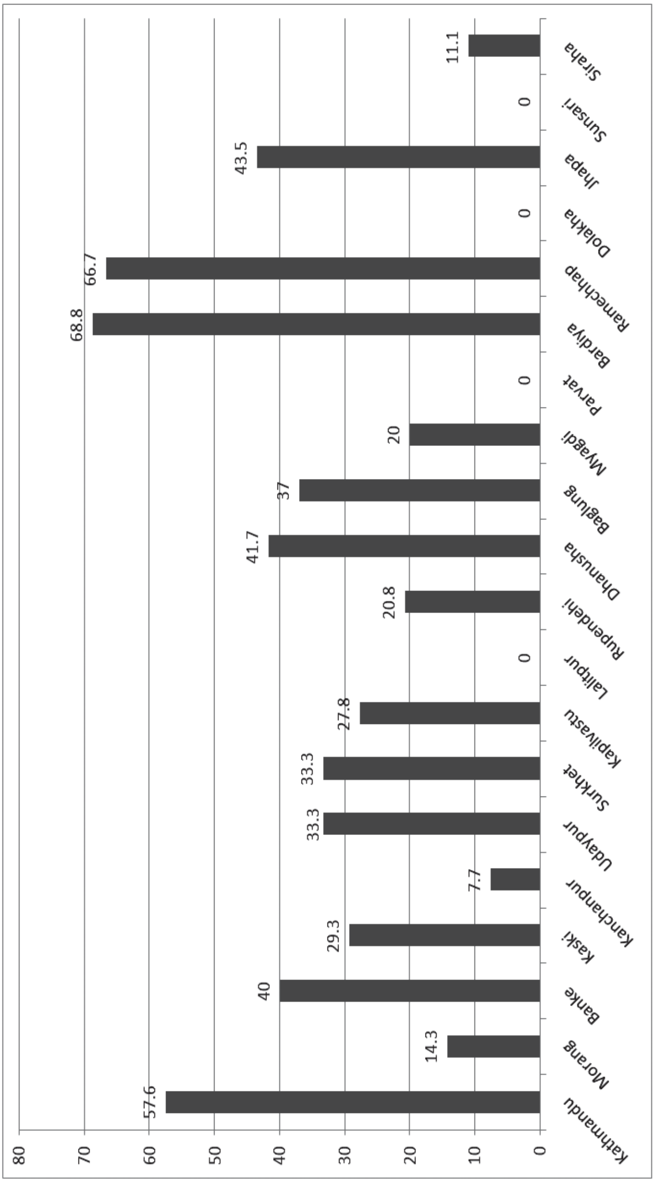

रेखाचित्र ६ : बालबालिकामाथि हुने यातनाको जिल्लागत प्रवृति

बालबालिका २०% भन्दा बढी यातना तथा अमानवीय व्यवहारको जोखिममा रहेको देखिएको छ भने बर्दिया जिल्लामा यो प्रतिशत ४०% देखिएको छ । यसले नेपालको सबै जिल्लामा नभएपनि केही जिल्लामा बालबालिका भएकैले उनीहरू यातना तथा अमानवीय व्यवहारको जोखिममा रहेको देखाउँदछ । तर पनि अहिलेसम्म संकलन गरिएको तथ्याङ्कको आधारमा सामान्यीकरण गर्न भने सकिँदैन ।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको प्रतिवेदनले थुनुवा बालबालिकासम्बन्धी तथ्याङ्क प्रकाशित गरेको छैन भने उनीहरूमाथि हुने यातना तथा अमानवीय व्यवहारबारे पनि केही बोलेको छैन । एड्भोकेसी फोरम र महान्यायधिवक्ता कार्यालयले भ्रमण गरेका जिल्ला काठमाडौं र ललितपुरबाहेक अन्य जिल्ला फरक परेको भएपनि महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको प्रतिवेदनले कम्तीमा पनि ती जिल्लामा हुने यातनाका स्थितिलाई अलिक विस्तृत रूपमा उल्लेख गर्नु आवश्यक थियो भन्नुमा दुईमत नहोला ।

एड्भोकसी फोरमले थुनुवा बालबालिकाबाट संकलन गरेका गुणात्मक तथ्याङ्कबाहेक विभिन्न मुद्दामा केही चिन्ताजनक तथ्य बाहिर आएका छन्, जस्तै :

क) अधिकांश बालबालिकालाई पक्राउ गर्नेबित्तिकै थुनामा राख्ने गरिएको ।

ख) सामान्यतः बालबालिकालाई वयस्क थुनुवाबाट अलग राख्ने नगरिएको ।

ग) साबिती बयान नदिएसम्म थुनुवा बालबालिकालाई प्रायःजसो शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने गरिएको ।

घ) थुनामा रहेका बालबालिकालाई वयस्क थुनुवाबाट अलग नराखिनु, अनुसन्धानका सबै पक्षमा अभिभावकको उपस्थितिमा बालमैत्री वातावरणमा नगरिनु, बालन्याय कार्यविधिअनुसार बालबालिका सम्बन्धी मुद्दा बाल इजलासमा सुनुवाइ नगरिनु र कानुनअनुसार १२० दिन भित्र छिनिनुपर्ने मुद्दा पनि सो समयभित्र नछिनिनु अनि थुनामा रहेका बालबालिकालाई निष्पक्ष कानुनी प्रक्रियाको सुविधाबाट वञ्चित गराइनु आदि ।

९. केही प्रतिनिधीमूलक घटनाहरु

एड्भोकेसी फोरमले हालै अभिलेखीकरण गरेको ८४१ वटा गम्भीर प्रकृतिका यातना तथा दुर्व्यवहारका घटनामध्ये केही घटना तल प्रस्तुत गरिएका छन् ।

घटना नं. : १

धनुषा जिल्लाका १४ वर्षीय भूपेन्द्र (नाम परिवर्तन गरिएको) लाई गाउँकै अर्को केटासँग झगडा गरेको आरोपमा २०६९ फागुन २४ गते इलाका प्रहरी कार्यालय, औरहीका केही प्रहरीले उनकै गाउँबाट पक्राउ गर्दा र प्रहरी चौकी लगिसकेपश्चात् कुटपिट गरेका थिए ।

गाउँकै एकजना केटासँग झगडा भएपछि उनी भागेर छिमेकीकोमा लुक्न गएका थिए तर उक्त केटाको दाजु र भिनाजुले प्रहरी

बोलाएर उनलाई पक्राउ गर्न लगाएका थिए । अन्दाजी ४/५ जनाको संख्यामा आएका प्रहरीले उनलाई उनको परिवार र गाउँलेको उपस्थितिमा टर्चलाइट र लाठीले कुटपिट गरी बुटले हानेका थिए ।

पक्राउपश्चात् इलाका प्रहरी कार्यालय औरहीमा लगेर राति धेरैजना प्रहरीले उनलाई किन झगडा गरेको भन्दै कुटपिट गरेका थिए । प्रहरीले उनको ढाड, खुट्टा, टाउकोलगायत शरीरका विभिन्न भागमा लाठीले कुटपिट गरेका थिए । केही समय रोकिएपछि उनीहरूले उनको छाती, पेट, अनुहारलगायतका भागमा मुक्का र लात्तीले हानी कुटपिट गरेका थिए । यातनाका कारण उनी बेहोसजस्तै भइसकेका थिए । त्यसपछि मात्र उनलाई यातना दिन छोडी हिरासतमा लगेर राखिएको थियो ।

भोलिपल्ट बिहान उनलाई एउटा मोटरसाइकलमा राखेर जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा लगेर थुनिएको थियो । सोही दिन उनलाई भेट्न उनको काका आएका थिए र उनको स्वास्थ्यस्थिति अत्यन्त नाजुक देखेर प्रहरी अधिकारीलाई अनुरोध गरी जनकपुर क्षेत्रीय अस्पतालमा उपचारका लागि लगेका थिए । डाक्टरले उनको स्वास्थ्य जाँच गरी औषधि लेखिदिएका थिए । सोही दिन जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषामा फर्किएपछि उनलाई बिना अभियोग रिहा गरिएको थियो । त्यसपश्चात् उनका काकाले उनलाई घर लगेर राखेका थिए । तर भोलिपल्ट बिहान शौचालय जाँदा उनी

बेहोस भएर ढलेका थिए । त्यसपछि उनलाई तत्कालै अस्पताल लगिएको थियो ।

एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीले उनलाई अस्पतालमा भेट्दा उनको दाँया साँप्राको पछाडिको भागमा ठूलो कालो दाग, दाहिने कुर्कुच्चानजिक दुईवटा घाउ, देब्रे खुट्टाको बुढी औंलामा तथा बाँया हातमा कालो दाग, दाहिने आँखामुनि लामो खत, ढाडमा कालो र नीलो रङ्गको दाग र शरीरका अन्य भागमा कोतरिएका घाउ देखेका थिए । उनको पिसाब पास गर्न पिसाब थैली लगाइएको थियो । उनी राम्रोसँग बोल्न नसक्ने अवस्थामा थिए र बोल्दा पीडा हुने भनी उनले बताएका थिए ।

घटना नं. : २

रुकुम जिल्ला निवासी २२ वर्षीय खिमलाललाई २०६९ भाद्र २३ गते एउटी महिलाको घाँटीबाट सुनको सिक्री तानेर भाग्न लागेको आरोपमा पोखराको पृथ्वीचोकबाट सर्वसाधारण जनताले समातेर प्रहरी बोलाई बुझाइदिएका थिए । पक्राउपश्चात् उनलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्कीमा लगीफलामको रड हालेको प्लास्टिकको पाइपले उनको साँप्रा, ढाड र खुट्टाको पाइताला लगायतको ठाउँमा कुटपिट गरी यातना दिइएको थियो ।

उनले अपराध स्वीकार गरेपनि उनलाई मुद्दा शाखामा लगेर एउटा टेबलमा बस्न लगाई तीनजना प्रहरीले फलामको बेलनाले

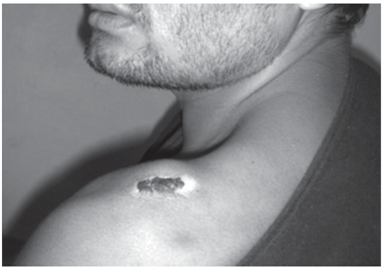

करिब आधा घण्टाजति उनको साँप्रामा जोडले पेलेर यातना दिएका थिए । त्यसपछि उनलाई कपालमा समाएर लछारपछार पार्दै घुमाएका थिए । उनलाई अन्य चोरीको घटना र चोरीमा संलग्न साथीको बारेमा सोधपुछ गर्दै लाठीले कुटपिट गर्दै प्रहरीले करिब २ घण्टासम्म यातना दिएका थिए । सोही मितिको मध्यरातमा उनलाई पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पतालमा स्वास्थ्य जाँचको लागि लगिएको थियो । चिकित्सकले उनको सामान्य जाँच गरे तर स्वास्थ्य समस्या र प्रहरी यातनाको बारेमा केही सोधपुछ गरेनन् ।

भोलिपल्ट बिहान ४ जना प्रहरी आएर उनलाई हिरासत कक्षबाट जिल्ला प्रहरी कार्यालयपछाडि बन्दै गरेको घरमा लिएर गए । त्यहाँ उनलाई जबर्जस्ती भुइँमा सुताएर प्रहरीले उनका हातमा हथकडी लगाएपछि घुँडा खुम्च्याउन लगाई दुई हातको बीचबाट घुँडा हाली घुँडाको बीचबाट एउटा लाठी हाले र लाठीको दुई छेउमा समाएर माथि उठाए । त्यसपश्चात् अघिल्लो दिनमा जस्तै प्रश्न सोध्दै लाठीले कुटपिट गर्ने, मुक्काले हान्ने र बुटसहितको लात्तीले हान्दै प्रहरीले करिब दुई घण्टासम्म यातना दिए ।

सोही दिन दिउँसोतिर उनलाई कास्की जिल्ला अदालतमा लगेर म्यादथप गरी ल्याए । म्यादथपका क्रममा न्यायाधीशले यातनाको बारेमा सोधेको तर उनको हातमा हतकडी लगाइएकाले प्रहरीले उनलाई कहाँ र कसरी यातना दिए भनी उनले देखाउन सकेनन् । उनले थुनामा रहँदा स्वास्थ्य उपचारको लागि निवेदन दिन पाइन्छ भन्ने थाहा नभएको र न्यायाधीशले पनि स्वास्थ्य उपचारका लागि आदेश नगरेको बताए ।

एड्भोकेसी फोरमका कानुनव्यवसायीले उनलाई भेट्दा उनको दुवै साँप्राको पछाडिको भागमा नीलडाम, बाँया आँखा वरिपरि नीलो घेरा, बाँया खुट्टाको पैतालामा कालो दाग, दुवै कुममा निको हुँदै गरेका घाउ, निधारमा तीनवटा टाँका लगाएको घाउ, बाँया घुँडामा निको हुँदै गरेको घाउ र हातको एउटा औंलामा रगत जमेको पाइएको थियो । उनले यातनाको दुखाइका कारण दुई दिनसम्म हिँडडुल गर्न नसकेको र अहिले पनि जिउ पोल्ने, झमझमाउने र सुत्न नसक्ने बताएका थिए । उनी प्रहरीदेखि निकै डराएका जस्ता देखिन्थे ।

घटना नं. : ३

मिति २०७० साल वैशाख ५ गते खोटाङ जिल्लाका केही युवायुवती हलेसी महादेवको दर्शन गर्न र मेला हेर्न हलेसी पुगेका थिए । सो

दिन त्यहीँको एउटा होटेलमा वास बसी भोलिपल्ट हलेसी मन्दिरमा दर्शन गर्न जाने क्रममा मन्दिरबाहिर रहेका पसलेसँग उनीहरुको झगडा भएपछि त्यहीँ रहेका प्रहरीले अकस्मात् लाठी चार्ज गरेका थिए । सोपश्चात् उनीहरू त्यहाँबाट भागेर ज्यान जोगाएका थिए । तर केही समयपश्चात् प्रहरीले उनीहरूमध्ये केहीलाई उनीहरू बसेको होटेलबाट र केहीलाई बाटोमा हिँड्दै गरेको अवस्थामा पक्राउ गरी थुनामा राखेर यातना दिएका थिए । प्रहरी यातनाका कारण उनीहरूमध्ये एकजनाको हात भाँच्चिएको थियो भने अर्का एकजनाको खुट्टा भाँच्चिएको थियो । उनीहरूलाई सोही दिन बेलुका हात र खुट्टा भाँच्चिएका पीडितको उपचार गराउनेछु भनी लेखिएको कागजपत्रमा जबर्जस्ती हस्ताक्षर गर्न लगाई छोडिएको थियो ।

ज्ञान बहादुर (परिवर्तित नाम), बर्ष २७ :

हलेसी मन्दिरमा दर्शन गर्न जाने क्रममा मन्दिरबाहिर रहेका पसलेसँग झगडा भएपछि त्यहीँ रहेका प्रहरीले अकस्मात् लाठी चार्ज गरे । उनी त्यहाँबाट भागेर आफू बसेको होटेलमा गए तर केही समयपश्चात् तीनजना प्रहरी आएर उनलाई बन्दुकको कुन्दा, लाठी र मुक्काले अन्धाधन्ध कुटपिट गरे । त्यसपछि उनलाई पक्रेर इलाका प्रहरी हलेसीमा लगे । उनीसँगै रहेकामध्ये केहीलाई उनीहरू बसेको होटेलबाट र केहीलाई बाटोमा हिँड्दै गर्दा पक्राउ गरेर उनीभन्दा पहिले पक्राउ परेका उनकै साथीसँग हथकडी लगाई अर्को कोठामा लगे । त्यो कोठामा उनीहरूलाई भुइँमा घोप्टो परेर सुत्न लगाई प्रहरीले उनीहरूको टाउमा खुट्टाले टेकेर लाठीले शरीरका विभिन्न भागमा कुटपिट गरेका थिए । सोही समयमा प्रहरी यातनाका कारण उनको दाहिने हात भाँच्चिएको

थियो । सोही दिनको ५ बजे उनीहरूलाई जबर्जस्ती कागजपत्रमा हस्ताक्षर गर्न लगाई रिहा गरिएको थियो । अर्को दिन उनी ओखलढुङ्गास्थित मिसन अस्पतालमा गएर हातको उपचार गरी घर फर्किएका थिए ।

दीपेन्द्र (परिवर्तित नाम) वर्ष ४०

प्रहरीले लाठी चार्ज गरेपछि उनी आफू बसेको होटेलमा फर्किएका थिए तर केही समयपश्चात् ३/४ जना प्रहरी आई उनलाई कुटपिट गर्दै पक्राउ गरी नजिकै रहेको इलाका प्रहरी कार्यालय हलेसीमा लगी पुनः यातना दिएका थिए । प्रहरी यातनाको क्रममा उनको दायाँ खुट्टा भाँचिएको थियो । उनलाई उपचारका लागि तत्कालै स्थानीय अस्पतालमा लगिएपनि त्यहाँ उपचार हुन नसक्ने भनी काठमाडौं रिफर गरिएको थियो । तत्पश्चात् उनले काठमाडौं गएर उपचार गराएका थिए ।

मीनराज (परिवर्तित नाम) वर्ष २४

प्रहरीको लाठीचार्जपछि उनी भागेर होटेलमा गएका थिए र केही समयपछि चारजना प्रहरीले उनलाई कुटपिट गर्दै पक्राउ गरेका थिए । पक्राउ गरी लैजाँदा एकजनाले कपालमा समातेर तानेका थिए, दुईजनाले दुवै हातमा समातेका थिए भने अर्का एकजनाले पछाडिबाट लाठीले कुटपिट गरेका थिए । प्रहरी चौकीमा लगेपश्चात् एउटा कोठामा लगी हात पछाडि फर्काएर हतकडी लगाई भुइँमा घोप्टो परेर सुत्न लगाएका थिए । त्यसपछि उनको टाउकोमा एकजना प्रहरीले बुटले टेकी लाठीले शरीरको विभिन्न भागमा

कुटपिट गरेका थिए । सोही बेलुका उनलाई विभिन्न धाकधम्की दिई हात र खुट्टा भाँच्चिएका अन्य दुईजना पीडितको उपचार खर्च बेहोर्नेछु भन्ने व्यहोराको कागजमा सही गर्न लगाई रिहा गरेका थिए ।

सुष्मा (परिवर्तित नाम) वर्ष १८

हलेसी मन्दिरबाट बाहिर आउने क्रममा उनले आफ्ना गाउँलेहरू पसलेसँग बाझाबाझ गर्दै गरेको देखेकी थिइन् तर वास्ता नगरी उनी आफू बसेको होटेलमा फर्किएर कपडा फेरेर खाना खान तल झर्दै गरेको अवस्थामा केही पुरुष र एउटी महिला प्रहरी आएर उनलाई पक्राउ गरे । पक्राउ गर्दा उनलाई प्रहरीले आमाचकारी गाली गरेका थिए । तत्पश्चात् उनलाई इलाका प्रहरी कार्यालय हलेसी लगी एकजना महिला प्रहरीले लाठीले ६, ७ पटक चाक, ढाड र खुट्टामा कुटपिट गरेकी थिइन् । उनलाई पनि अन्य थुनुवासँगै दिनभर थुनामा राखेर सोही दिनको ५ बजेतिर एउटा कागजमा सही गर्न लगाएर छोडिएको थियो । उनीसँगै अन्य २ जना महिलालाई पनि पक्राउ गरी यातना दिइएको थियो ।

यातना रोकथामका लागि प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व

सन् १९९१ मे महिनामा नेपालले यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि १९८४ लाई अनुमोदन गऱ्यो । यसका बाबजुद सन्धिजनित दायित्वअनुरूप नेपालले हालसम्म पनि यातना दिने कार्यलाई फौजदारी कसुरको रूपमा स्थापित गरेको छैन । यो उदासीनताले नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २६ र ३३ (ड)[illegible] को पनि ठाडै उल्लंघन भएको छ । नेपालमा यातनासम्बन्धी मुद्दाको निरूपण गर्ने एकमात्र कानुन भनेको यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन हो । यद्यपि यो ऐन यातना रोकथामका लागि एवं पीडितलाई सहयोग प्रदान गर्ने सवालमा अपर्याप्त रहेको भन्दै यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिलगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारकर्मी तथा गैरसरकारी संघसंस्थाले यसको कडा आलोचना गरेका छन् । यसका अतिरिक्त सन् २००७ मा नेपालको

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्वोच्च अदालतले यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्थापित गर्न सरकारलाई आदेश समेत गऱ्यो । यी सबैका बाबजुद नेपाल सरकारले हालसम्म कुनै ठोस कदम चाल्नसकेको भने छैन । यसै सन्दर्भमा एड्भोकेसी फोरमले संकलन गरेको तथ्यांकले नेपालभरका प्रहरी हिरासतमा व्यवस्थित ढङ्गले यातना हुने गरेको र त्यसको दोषी जवाफदेहिताबाट उम्कने गरेको तथ्य उद्घाटित गरेको छ ।

१. विद्यमान यातना रोकथामसम्बन्धी कानुन

हाल नेपालमा यातनासँग सम्बन्धित सबै खाले मुद्दाहरू यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐनले हेर्ने गर्दछ । यद्यपि, चाहे यातना रोकथामको सवालमा होस वा पीडितलाई पर्याप्त कानुनी उपचार प्रदान गर्ने सवालमा होस् यो कानुन पूर्णतः असक्षम साबित भएको छ ।

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनले यातनालाई दण्डनीय कसुरका रूपमा परिभाषित नगरेकोमा मात्र यसको आलोचना भएको होइन बरू "यातना" र "पीडित" लाई साँघुरो घेरामा परिभाषित गरेको, ३५ दिने हदम्यादको व्यवस्था, उच्च अधिकारी जवाफदेही बन्नुनपर्ने र व्यक्तिगत फौजदारी उत्तरदायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने, झुटो मुद्दा दायर गर्दा सजायको भागीदार हुनुनपर्ने, आरोपी पीडकको बचावका लागि सरकारी वकिलको व्यवस्था, यातनापीडितका लागि स्वास्थ्योपचारको अपर्याप्तता, यातनापीडितका लागि अपर्याप्त क्षतिपूर्ति र क्षतिपूर्तिको रकम पीडकको तर्फबाट राज्यले नै भरपाइ गराउनेलगायतका कारणले गर्दा पनि यसको चौतर्फी विरोध भएको हो ।[illegible] यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनले यातना रोकथाम गर्न नसकेका कारण मात्र होइन बरु यातनाको

[illegible]

सुनियोजित अभ्यासलाई सक्रिय रूपमा निरन्तरता दिएको र जारी दण्डहीनतालाई थप बढावा दिएको कारण यतिविघ्न आलोचित बन्नपुगेको हो ।[illegible]

हुन त राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिरकारवादी संघसंस्थाको निरन्तरको दबाबका कारण सरकार नेपालको फौजदारी न्याय प्रणाली र यातनासँग सम्बन्धित कानुनको सुधारका लागि केही सकारात्मक कदम चाल्न बाध्य भयो । यस सन्दर्भमा जनवरी २०११ मा सरकारले दण्ड संहिताको मस्यौदा व्यवस्थापिका संसदको विधायन समितिमा प्रस्तुत गऱ्यो जसले यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्थापित गरेको छ । यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको तुलनामा उक्त मस्यौदाका प्रावधान धेरै परिष्कृत र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुकूल छन् । उक्त मस्यौदा विधेयकले यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ अनुरूपको यातनाको परिभाषालाई समावेश गर्नुका साथै “उच्च तहका अधिकारीको आदेश” लाई बचाउको रूपमा प्रयोग गर्ने जस्ता परिपाटीलाई निषेध गरी पीडकलाई हदैसम्मको जवाफदेही बनाउने जस्ता सकारात्मक कदम चालेको छ ।[illegible] यातनाको अपराधमा अधिकतम पाँच वर्षको कैद सजाय वा रु. ५००,०००/- सम्मको जरिवाना वा दुवै गर्नसकिने प्रावधानका कारण यसको आलोचना भएतापनि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुकूल बनाउने सन्दर्भमा र यातनाका पीडितलाई पर्याप्त

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सुरक्षा एवं प्रभावकारी राहत प्रदान गर्नेतर्फ यसलाई एक महत्वपूर्ण कदमको रूपमा लिइएको छ ।[illegible] तर मे २०१२ अर्थात् संविधानसभा विघटन भएको समयदेखि यसमा कुनै प्रगती हुन सकेको छैन ।[illegible]

यातनापीडितको संरक्षण हेतु चालिएको अर्को सकारात्मक कदम यातनाविरुद्धको विधेयक हो जसको मस्यौदा सन् २०१२ मा न्याय मन्त्रालयले तयार पारी अप्रिल २०१२ मा संसदसमक्ष पेश गऱ्यो । यो विधेयकले पनि यातना दिने कार्यलाई दण्डनीय अपराधको दर्जा दिँदै यातना र अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारको परिभाषाभित्र पर्ने विभिन्न किसिमका दुव्यर्वहारलाई सूचीबद्ध गऱ्यो ।[illegible] हिरासतमा रहँदाका बखत व्यक्तिको शरीरमा घाउ वा अन्य चोटपटक देखापरेमा सो यातनाकै कारणबाट भएको मानिने, यातना तथा दुर्व्यवहार रोक्न कार्यालय प्रमुखलाई सकारात्मक दायित्व प्रदान गर्ने र उजुरी, अनुसन्धान तथा अभियोजनको नयाँ प्रणाली स्थापना गर्नेजस्ता प्रावधान पनि यस विधेयकले समावेश गरेको छ ।[illegible]

यति भन्दैमा उक्त यातनाविरुद्धको विधेयक आलोचनामुक्त भने छैन । यसमा रहेका ३५ दिने हदम्यादको प्रावधान, पीडकलाई हुने आममाफी निषेध गर्ने प्रावधानको अभाव, “असल नियत” ले गरेको कार्यका

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भरमा पीडकको संरक्षण, झुटो उजुरी गरेबापत हुने कारबाही, पीडकहरूलाई अपर्याप्त सजाय र यातनापीडितलाई अपर्याप्त औषधोपचार र परिपूरणजस्ता विषयप्रति गहिरो चिन्ता व्यक्त गरिएको छ ।[illegible]

दुर्भाग्यवश, न त दण्डसंहिता न त यातनाविरुद्धको विधेयक नै संसदबाट पारित हुनसक्यो । अझ २०६९ जेष्ठ १४ गते संविधान सभा र संसदको अवसानले त झन् यातनाविरुद्धको कानुन अवलम्बन गर्ने प्रत्याशामाथि कुठाराघात गऱ्यो । यसको फलस्वरूप यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन नै यातनालाई सम्बोधन गर्ने एकमात्र विधेयकको रूपमा रहेको छ र यातना दिने कार्य अनि नेपालमा जारी दण्डहीनतालाई चुनौती दिनसक्ने नयाँ कानुन शीघ्र कार्यान्वयनमा आउनसक्ने सम्भावना अत्यन्त न्यून बनेको छ ।

३. यातनालाई दण्डनीय कसुर बनाउन न्यायालयको भूमिका

२००६ मार्च महिनामा यातनालाई फौजदारी कसुरको रूपमा स्थापित गर्ने र यातनापीडितलाई उचित क्षतिपूर्तिको माग गर्दै दुईजना कानुनव्यवसायीले दर्ता गरेको परमादेशको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले सुनुवाइ गऱ्यो । वादीहरूको पक्षमा फैसला सुनाउँदै यातनालाई दण्डनीय कसुर बनाउनेतर्फ कदम चाल्न अदालतले नेपाल सरकारलाई आदेश गऱ्यो । २००७ डिसेम्बर १७ मा गरेको उक्त फैसलामा सर्वोच्चले यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा २ र ४ अन्तर्गत यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्थापित गर्ने नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व रहेको

[illegible]

ठहर गर्दै यातनालाई दण्डनीय कसुरको रूपमा स्थापित गर्न निवेदकहरूको मागबमोजिम यातनाका पीडकलाई कारबाही गर्ने प्रावधानको व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारलाई आदेश गऱ्यो ।[illegible]

यसको लगत्तै तयार पारिएका दण्ड संहिताको मस्यौदा विधेयक र यातनाविरुद्धको विधेयक अदालतको मजबुत फैसलाको आशिंक रूपमै भएपनि उपजको रूपमा देखिएको भएपनि संविधानसभा एवं संसदको विघटनका कारण एक क्रियाशील व्यवस्थापकीय निकायको अभावमा नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत उसको दायित्वको घेराभित्र ल्याउन थप कदम चाल्न भने सकिएको छैन ।

३. राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी एवं गैरसरकारी संघसंस्थाहरुको यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउनको लागि बहस पैरवी

नेपालमा यातना निषेध गर्न बनेको विधयेक प्रभावकारी नभएको कारण राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग र राष्ट्रिय महिला आयोगलगायतका राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संस्थाहरूले यातनाका मुद्दालाई संबोधन गर्न र उक्त विधेयक अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुपको बनाउनका लागि सरकारलाई अभिप्रेरित गर्न बहस पैरवीमा जुटेका छन् । आयोगले २००९ जुनमा आफू पनि संलग्न रहेको यातना मस्यौदा विधेयकको प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दादेखि नै यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउनका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्दै आइरहेको छ ।[illegible]

[illegible]

[illegible]

यसैगरी, ह्यूमन राइट्स वाच[illegible], एम्नेस्टी इन्टरनेसनल[illegible], ओएमसिटी, रिड्रेस र एसियन ह्युमन राइट्स कमिसनजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय एवं क्षेत्रीय मानवअधिकारवादी संस्थाले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार यातनालाई दण्डनीय बनाउन नेपाल सरकारसँग बारम्बार अनुरोध गरेका छन् । राष्ट्रिय स्तरमा पनि तीन दशकभन्दा बढी समयदेखि यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउनका लागि नेपालका विभिन्न मानव अधिकारवादी गैरसरकारी संस्थाले लगातार दबाब दिइरहेका छन् । उदाहरणका लागि, थुनुवामाथि हुने यातना तथा दुर्व्यवहार तथा यसलाई निषेध गर्ने पर्याप्त कानुन निर्माणका विषयमा छलफल गर्न एड्भोकेसी फोरमले न्यायाधीश, सरकारी वकील, प्रतिपक्षी कानुन व्यवसायी, वन कर्मचारी र प्रहरी अधिकारीलगायतका फौजदारी न्याय प्रणालीका सरोकारवालासँग प्रत्येक ६ महिनामा बैठकको आयोजना गर्दछ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संस्था एवं गैरसरकारी संघसंस्थाको अथक प्रयासका बाबजुद प्रस्तुत प्रतिवेदनमा उल्लेखित तथ्यांकले प्रहरी हिरासतमा थुनुवामाथि यातना तथा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार सुनियोजित रूपमा हुनेगरेको देखाएको छ । यातना दिने कार्यलाई निषेध गर्ने जिम्मेवारी नेपाल सरकारको हो र यसलाई कानुनी रूपमा लागू गर्न सरकारले आवश्यक कदम चाल्नुपर्छ । यो उद्देश्य प्राप्त नहोउन्जेल राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संस्था एवं गैरसरकारी संघसंस्थाले जारी अवस्थाकाबारे प्रकाश पार्ने र पीडितलाई सहयोग प्रदान गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिनमात्र सक्दछन् ।

[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]

४. यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सिफारिस

सन् १९९३ मा यातनाविरुद्धको महासन्धिअन्तर्गत पहिलोपटक नेपालको प्रारम्भिक प्रतिवेदन छानबिन गर्दादेखि नै यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले यातनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा स्थापित गर्न नेपाललाई आह्वान गर्दै आइरहेको छ ।[illegible] हाल नेपाल सरकारले "यातनाका सम्पूर्ण कार्यलाई उचित कानुनद्वारा दण्डनीय" बनाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने आफ्नो कर्तव्यको पहिचान गरेको छ र महासन्धिअन्तर्गतको आफ्नो दायित्व पूरा गर्न आवश्यक कदम चाल्ने संकल्प गरेको छ ।[illegible] यसैगरी, सन् १९९६ मा स्वेच्छाचारी थुनाविरुद्धको राष्ट्रसंघीय कार्यदलले नेपालको भ्रमण गऱ्यो । नेपाल सरकारलाई विभिन्नखाले सिफारिस गर्दै कार्यदलले यातनामा संलग्न रहेकाहरूको अभियोजन गर्न र दोषी प्रामाणित भएको खण्डमा उनीहरूलाई उचित रूपमा दण्डित गर्न महासन्धिका प्रावधानलाई राष्ट्रिय कानुनमा अवलम्बन गर्नुपर्ने र यसका लागि नेपालले कानुन निर्माणको प्रक्रियाको थालनी गर्नुपर्ने पनि सिफारिस गऱ्यो ।[illegible]

सन् १९९६ देखि २००६ सम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वका दौरान नेपालको मानवअधिकारको अवस्था एकदमै चिन्ताजनक रह्यो । यस्तो विकराल परिस्थितिमा विशेषगरी यातनाको अवस्था लेखाजोखा गर्न कैयौँ अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी निकायले नेपालको भ्रमणसमेत गरे ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सन् २००० मा गैरन्यायिक, गैरकानुनी तथा स्वेच्छाचारी हत्याविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदक आस्मा जाहाँगीरले नेपालको भ्रमण गरी प्रत्येक नागरिकको न्यायमा पूर्ण एवं निर्बाध पहुँच सुनिश्चित गर्न नेपालको कानुनलाई संशोधन वा सुधार गरिनुपर्ने भनी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नुभयो । यसका अतिरिक्त, नेपालमा भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको रोकथामका लागि सरकारले शीघ्र तथा प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने पनि सिफारिस गर्नुभयो ।[illegible] त्यसपछि २००४ मा जबर्जस्ती अनैच्छिक बेपत्ताविरुद्ध राष्ट्रसंघीय कार्यदलले पनि नेपालले आफ्नो फौजदारी कानुन संशोधन गरी नागरिकको मानवअधिकारको संरक्षण गर्नेतर्फ कदम चाल्नुपर्ने भनी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्‍यो ।[illegible] नेपालमा यातना सुनियोजित ढङ्गले हुने गरेको ठहर गर्दै यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदक म्यानफ्रेड नोवाकले सन् २००५ मा यही कुरालाई दोहोर्‍याउँदै यस्ता यातनाजन्य अपराधलाई महासन्धिको धारा १ बमोजिम उच्च प्राथमिकताका साथ व्याख्या गरिनुपर्ने सिफारिस गर्नुभयो ।[illegible]

यी सिफारिसको प्रत्युत्तरमा सरकारले "यस्ता आरोपमा केही सत्यता" रहेको स्वीकार गर्‍यो ।[illegible] अन्तमा, २०११ जनवरीमा नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार परिषद्को विश्वव्यापी आवधिक

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

समीक्षाको जवाफमा यातना दिने कार्यलाई फौजदारी अपराध बनाउने नयाँ कानुन लागू तथा कार्यान्वयन गर्न सरकार प्रतिबद्ध रहेको कुरा व्यक्त गऱ्यो ।[illegible] यद्यपि सरकारको यो प्रतिबद्धता अझै पूरा भएको छैन ।

नेपालमा यातना व्यवस्थित रुपमा प्रयोग हुन्छ भन्ने दाबीको सत्यता परीक्षण गर्ने सिलसिलामा ६ वर्षे लामो गोप्य अनुसन्धानपश्चात् यातना विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले २०१२ अक्टोबरमा एक प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दै नेपालमा अझै यातना सुनियोजित रूपमा हुने गरेको निष्कर्ष निकाल्यो । "यातनाको उद्योग, यातना दिने कार्यमा मिलेमतो गर्ने र सहभागी हुनेलगायतका कार्यहरू फौजदारी कसुर हुने र अपराधको गाम्भीर्यता अनुरूप सजाय हुने कुरा सुनिश्चित गर्ने कानुन निर्माण गर्नुपर्ने र महासन्धिमा उल्लेखित यातनाको परिभाषा अनुकूल हुनेगरी यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ लाई संशोधन गर्नेतर्फ कदम चाल्न" समितिले नेपाल सरकारलाई सिफारिस गऱ्यो ।[illegible]

विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार निकायले गरेका सिफारिसको दुई दसकपश्चात् बल्ल नेपाल सरकारले कानुन निर्माण गर्ने स्वागतयोग्य प्रयास गरेको छ तैपनि अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअनुकूल हुनेगरी भने आवश्यक

[illegible]

[illegible]

कदम चाल्नसकेको छैन । यसका अतिरिक्त यातनाका मुद्दालाई पर्याप्त मात्रामा निरूपण गर्न नसकेको र यातनाका पीडकलाई कारबाही गर्न चुकेकोले स्थितिलाई झन् गम्भीर बनाएको र दण्डहीनताले थप प्रश्रय पाएको कारण सरकारको हालको कदमको कडा आलोचना भएको छ ।

नेपाल सरकारले यातनाको पीडकको अभियोजनमा सहयोग गर्नुको सट्टा कसरी सक्रिय रूपमा अवरोध सिर्जना गरेको छ भन्ने कुरा हालको एक उल्लेखनीय उदाहरणका रुपमा नेपाली सेनाका सेवारत महासेनानी कुमार लामाको जारी मुद्दालाई लिन सकिन्छ । महासेनानी लामालाई २०१३ जनवरीमा संयुक्त अधिराज्यमा पक्राउ गरिएको थियो । द्वन्द्वकालमा कपिलवस्तु जिल्लाको गोरुसिङ्गे सैनिक ब्यारेकमा थुनुवालाई यातना दिएको अभियोगमा बेलायती प्रहरीले लामालाई यातनाविरुद्धको महासन्धिअन्तर्गतको विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारको अधिकार र संयुक्त अधिराज्यको फौजदारी न्याय ऐनको दफा १३४(१)अन्तर्गत पक्राउ गरेको हो । उनको पक्राउविरुद्ध प्रतिक्रिया दिँदै तत्कालीन उपप्रधानमन्त्री तथा परराष्ट्रमन्त्रीले “हामी लामाका गिरफ्तारीको कडा विरोध गर्दछौं”[illegible] भन्दै यसलाई “अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र सार्वभौम राष्ट्रको क्षेत्राधिकारको उल्लंघन”को संज्ञा दिए ।[illegible] यसैगरी नेपालका मुख्य दलका नेताले पनि महासेनानी लामाको गिरफ्तारी नेपालको सम्प्रभुतामाथिको हस्तक्षेप भनी व्याख्या गरे । सुरुमा सरकारी अधिकारीले पक्राउ परेको समयमा महासेनानी लामा राष्ट्रसंघीय शान्ति मिसनअन्तर्गत दक्षिण सुडानमा सेवारत रहेको भन्दै संयुक्त

[illegible]

[illegible]

राष्ट्रसंघसमक्ष उनको रिहाइका लागि अनुरोध गरे ।[illegible] यद्यपि राष्ट्रसंघले शान्ति सेनामा कार्यरत रहेको भरमा लामालाई उन्मुक्ती दिन नमिल्ने भनेपछि नेपाल सरकारले काठमाडौंस्थित बेलायती दुतावासमार्फत लामालाई रिहाइ गर्न र नेपाललाई हस्तान्तरण गर्न बेलायती सरकार समक्ष अनुरोध गऱ्यो । अदालतको क्षेत्राधिकारमा सरकारले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने भनी बेलायती सरकारको जवाफ आएपछि नेपाल सरकारले महासेनानी लामाको प्रतिरक्षाका लागि एक प्रख्यात कानुनव्यवसायी नियुक्त गऱ्यो जसको लागि सरकारले ४ लाख भन्दा बढी पाउण्ड स्टर्लिङ्ग (लगभग ५ करोड ८० लाख रूपैया) खर्च गऱ्यो । यो रकमको भरपाइ सरकारले यातनाबाट प्रताडित बन्नुपरेका पीडितलगायत नेपालका करदाताबाट गर्नेछ ।

[illegible]

थुनुवाको अधिकार र तिनको संरक्षण

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३[illegible] का साथसाथै यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन २०५३,[illegible] बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८[illegible] र बालन्याय कार्यविधि २०६३[illegible] ले थुनुवाका अधिकार सुरक्षित गरेका छन् । यसका बाबजुद नेपालमा थुनुवाहरूको अधिकार उनीहरू पक्राउ परेको समयदेखि थुनामुक्त भएसम्म वा कारागारमा पठाएसम्मको अवधिभर सुनियोजित, अभ्यासवश र जानाजान हरण गर्ने सिलसिला जारी छ । पक्राउपछि सोधपुछका लागि प्रहरी हिरासतमा राख्दा, थुनुवाहरूलाई राज्यका अधिकारीले सूचना लिन, साबिती गराउन वा दण्ड दिनमात्र भएपनि नियमित रूपमा यातना दिने गरेका छन् ।[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिसमक्ष ८ अगस्ट २०११ मा नेपालले बुझाएको प्रत्युत्तर र अवलोकनमा, “नेपालले यातनालाई समर्थन गर्दैन र दण्डहीनता अपनाएर पीडकलाई कारबाही नगर्ने नीति पनि राज्यको छैन” भनी सरकारले दाबी गऱ्यो ।[illegible] सरकारले यातनाको खुल्ला पैरवी नगरेको कुरा साँचो हो तर थुनुवाप्रतिको व्यवहारलाई नियमन गर्ने कानुनमा भएका कमीकमजोरी र यातना रोकथामका लागि पर्याप्त सुरक्षाउपाय तथा दृढ नीतिको अभावमा राज्य पीडितलाई संरक्षण गर्न र पीडकलाई कारबाही गर्न असमर्थ रहेको अनि यसैकारण थुनुवामाथिको दुर्व्यवहार दण्डहीनतापूर्वक गर्न राज्यले अनुमति दिइरहेको देखिनआउँछ ।

एएफ्ले पाएअनुसार थुनुवाहरूलाई नियमित रूपमा प्रहरी हिरासतमा २४ घन्टाको कानुनी सीमाभन्दा बढी स्वेच्छाचारी रूपले उनीहरूको नाम रजिस्टरमा औपचारिक रूपमा दर्ता नगरी तथा उनीहरूलाई आफ्नो अधिकारका बारेमा जानकारी नदिई वा पक्राउ पर्नुको कारण नजनाई थुन्ने गरिन्छ । एएफ्को तथ्यांकअनुसार अन्तर्वार्ता लिइएका ३७७३ थुनुवामध्ये ६०९ (१६.१%) ले आफूहरूलाई पक्राउको कुनै पनि कारण नदिइएको भनी दाबी गरे भने २७९५ (७४.१%) थुनुवाले आफूलाई थुनुवा पुर्जी दिएको समयमा मात्र पक्राउको कारण बताइएको दाबी गरे ।[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

थुनुवालाई कानुनव्यवसायी, परिवारका सदस्य र मानवअधिकार रक्षकसँग भेट्न नियमित रूपमा नदिइएको अवस्था छ। २०१२ भरि ७१४(१८.९%) थुनुवालाई आफ्नो परिवारका सदस्य भेट्न नदिइएको एएफ्ले पायो। पीडितहरूका अनुसार पक्राउ परेको २४ घन्टाभित्र प्रहरीले सूचना लिन वा साबिती गराउन यातना दिने सम्भावना बढी हुन्छ। केही अवसरमा प्रहरीले थुनुवालाई खान समेत नदिने गरिएको पाइयो। ९६ (२.५%) थुनुवाले म्याद थपअघि आफूहरूलाई केही पनि खान नदिइएको दाबी गरेको एएफ्ले पायो। प्रहरी आफैँले सोधपुछ सिध्याएपछि मात्र कानुनी प्रक्रिया अपनाउने गरेका छन्, जस्तो पक्राउ पुर्जी र थुनुवा पुर्जी दिने, थुनुवाको रजिस्टर भर्ने, थुनुवालाई स्वास्थ्य परीक्षणको व्यवस्था गर्ने र अदालतसमक्ष म्याद थपको निवेदन दिने। अदालतले औपचारिक रूपमा म्याद थप गर्नुअघिसम्म प्रायः थुनुवाहरूलाई कानुनी सहायता दिइँदैन। विकल्पमा थुनुवालाई कुनै अभियोग नलगाइकनै थुनामुक्त गर्ने गरिएको छ।

फेब्रुअरी २०१३ मा प्रकाशित महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनअनुसार "मौन बस्न पाउने अधिकार, कानुनी प्रतिनिधित्वको अधिकार, निःशुल्क कानुनी सहायताको अधिकार तथा बयान दिनुपूर्व आफूलाई दोषी नबनाउने अधिकारलगायतका पुर्पक्षपूर्वका अधिकारका बारेमा सबै थुनुवालाई सूचित गर्नुपर्ने स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारलाई नियमन गर्ने एउटा सामान्य सिद्धान्त विद्यमान छ।" यसका बाबजुद महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले पाएअनुसार "विभिन्न प्रहरी कार्यालयका प्रमुख प्रहरी अधिकृतले सबै थुनुवालाई उनीहरूको पुर्पक्षपूर्वको अधिकारका बारेमा जानकारी दिएको भनी दाबी गरेपनि थुनुवाबाट पाएको सूचना यसको विपरीत रहेको छ।" आफूले भ्रमण गरेकामध्ये आठवटा थुनाकेन्द्रमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले

पाएअनुसार कुनै पनि थुनुवालाई आफ्ना सबै अधिकारका बारेमा सूचित गरिएको थिएन भने अन्य सातवटा थुनाकेन्द्रमा ३३% भन्दा कम थुनुवालाई कानुनी प्रतिनिधित्वको अधिकारका बारेमा सूचित गरिएको थियो। मकवानपुर, गोर्खा र कालिमाटीस्थित थुनाकेन्द्रमा १२% भन्दा कम थुनुवालाई मौन बस्न पाउने अधिकारका बारेमा सूचित गरिएको थियो।

१. अभियोगका बारेमा सूचित हुनपाउने थुनुवाको अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४(१)ले व्यवस्था गरेअनुसार "पक्राउ परेको व्यक्तिलाई निज पक्राउ पर्नुको कारणका बारेमा जानकारी नदिई थुनामा राखिने छैन"। सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावलि २०५५ को नियम ९(१) र (३) ले व्यवस्था गरेअनुसार पक्राउ परेका र थुनामा राखिएका व्यक्तिलाई अनुसूची ११ र १२ मा उल्लेख गरिएका अपराधका विवरणसहितको पक्राउ पुर्जी र थुनुवा पुर्जी उपलब्ध गराउनुपर्दछ।

व्यवहारमा चाहिँ पक्राउ परेका अधिकांश व्यक्तिले आफ्नोविरुद्ध लागेका अभियोगका बारेमा प्रहरीले गर्ने सोधपुछका बखत थाहा पाउँछन् र एकदमै कम थुनुवालाई मात्र पक्राउका बखत पक्राउपुर्जी र पक्राउ परेको २४ घन्टाभित्र थुनुवा पुर्जी दिने गरिन्छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनअनुसार प्रत्येक थुनाकेन्द्रका ५% देखि ४५% थुनुवालाई उनीहरू पक्राउ परेको समय, स्थान र कारणको अभिलेख राखिएको बारे थाहा नभएको पाइयो। उनीहरूले कस्तो कागजमा हस्ताक्षर गरेको भन्ने थाहा नपाएको बताए।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

रूपन्देही जिल्लाका ३० वर्षीय पुरुष रामबहादुर चाइले भोगेको कष्टले अभियोगका बारेमा सूचित हुने अधिकारलाई राज्यका अधिकारीले कसरी ठाडै अवहेलना गरिरहेका छन् भनी प्रस्ट पार्छ :

"विदेशमा काम गर्न गएको मेरो भाइको अनुपस्थितिमा एउटी केटीलाई मेरो बुहारीका रूपमा स्वीकार नगरेको भनी मलाई प्रहरीले तीनचोटि पक्राउ गऱ्यो । पहिलोचोटि मलाई १४ अप्रिल २०१३ को बिहान १० बजेतिर पक्राउ गरियो र त्यही दिन ५ बजेतिर छोडियो । दोस्रोचोटि १५ अप्रिल २०१३ को बिहान १० बजेतिर मलाई पक्राउ गरियो र त्यही दिन ५ बजेतिर छोडियो । दुवैचोटि मलाई पक्राउपुर्जी वा थुनुवापुर्जी दिइएन ।

१६ अप्रिल २०१३ मा मैले जिल्ला अदालत रूपन्देहीसमक्ष प्रहरीको यो कार्यविरुद्ध रिट निवेदन दिएँ । अदालतले मलाई अर्को दिनका लागि सुनुवाइ मिति तोक्यो । त्यही दिन प्रहरी निरीक्षक अम्बिका प्रसाद गुप्ताको नेतृत्वमा १२ जना प्रहरी मेरो घर आइपुगे अनि उक्त केटी र उनका परिवारका सदस्य तथा गाउँलेहरू घरनजिक भेला भए । मैले प्रहरीलाई रिट दर्ताको कागज देखाएँ र यो मुद्दामा अदालतले फैसला गर्नेछ भनी अनुरोध गरेँ तर प्रहरी निरीक्षकले भन्यो, "हामीलाई अदालत थाहा छैन ।" उसले आफूमातहतका प्रहरीलाई मेरो घरको ढोका फुटाउन लगायो । उनीहरूले ढोका फुटाए र उक्त केटीलाई मेरो घरमा ल्याए । प्रहरीको यो कार्यको हामीले विरोध गर्दा उनीहरूले मलाई हातपात गरे र मेरी श्रीमतीलाई कुटपिट गरे । त्यही समयमा केही प्रहरीले मलाई बलपूर्वक पक्राउ गरेर कुटपिट गरे । अर्को दिन अदालतले मलाई पक्राउ नगर्न वा थुनामा नराख्न अन्तरिम आदेश जारी गऱ्यो । तर अदालतको आदेशलाई पालन गरिएन । मलाई २० अप्रिल २०१३ सम्म अवैध थुनामा राखियो र उक्त अवधिभर

मलाई प्रहरीले पक्राउ पुर्जी वा थुनुवा पुर्जी केही पनि दिएन । मेरो स्वास्थ्य परीक्षणसमेत गरिएन र प्रहरीले मलाई केही खान पनि दिएन । मेरी श्रीमतीले मेरा लागि खाना ल्याइन् ।"

चाइलाई कुनै पनि अभियोग नलगाइकनै २० अप्रिल २०१३ मा थुनामुक्त गरियो ।

मुलुकी ऐन २०२० को अदालती बन्दोबस्तसम्बन्धी महलको नंबर १२१ ले व्यवस्था गरेअनुसार कुनै पनि मुद्दाको सम्बन्धमा जुनसुकै व्यहोराले थुनामा राख्दा यस्तो अभियोगमा यस कानुनको यो नम्बर दफा अनुसार थुनामा राखिएको हो भनी सो थुनामा राखिइने व्यक्तिलाई कारण खोली पुर्जी नदिई थुनामा राख्न हुँदैन ।"

अझ, विचारणीय छ कि सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९[illegible] को दफा २१ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावलि २०५५[illegible] को नियम ११ (१) ले व्यवस्था गरेअनुसार उपयुक्त देखिएमा प्रहरी कर्मचारीले व्यक्तिलाई हाजिर जमानीमा छाड्न सक्नेछ तर यसको प्रयोग विरलै भएको पाइन्छ । बालबालिका संलग्न भएको मुद्दामा मात्र यसको प्रयोग गरिन्छ ।

[illegible]

[illegible]

नेपालमा पक्राउ परेकामध्ये अधिकांश व्यक्तिले प्रहरी हिरासत र पुर्पक्षपूर्वको हिरासतमा अत्यधिक समय बस्नुपर्ने हुन्छ अनि धरौटीमा छोड्ने काम विरलै मात्र गरिन्छ जुन स्थापित भएका अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यास र विधिशास्त्रभन्दा विपरीत हो ।[illegible]

२. कानुनी सहायतामा पहुँच

अन्तरिम संविधानको धारा २४ (२) ले व्यवस्था गरेअनुसार "पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानुन व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुनेछ ।" वास्तविकतामा भने एएफ्ले संकलन गरेका प्रमाणमा पाइएअनुसार साधारणतया आरोपितलाई सोधपुछका लागि प्रहरी हिरासतमा थुनिसकेपछि मात्र कानुनव्यवसायीमा पहुँच दिइन्छ र प्रायः उनीहरूलाई अदालतसमक्ष पेश गरेपछि तथा थप अनुसन्धानका लागि औपचारिक रूपमा म्याद थप गराएको बेलामा मात्र कानुनव्यवसायीमा पहुँच दिइन्छ । यसो गर्दा थुनुवाका कानुनव्यवसायीलाई सबुदप्रमाण वा आफ्नो पक्षविरुद्धको मुद्दाबारे सम्बद्ध जानकारी हासिल गर्ने मौका मिल्दैन ।

कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन २०५४ को प्रस्तावनामा "कानुनी राज्यको सिद्धान्त अनुरूप सबैलाई समान रूपमा न्याय उपलब्ध गराउन आवश्यक भएकाले आर्थिक र सामाजिक कारणबाट आफ्नो कानुनी हकहितको संरक्षण गर्न नसक्ने असमर्थ व्यक्तिका लागि आवश्यक कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले"[illegible]

[illegible]

[illegible]

भनिएपनि कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने कानुनव्यवसायीले प्रायः थुनाकेन्द्रको भ्रमण गर्ने गरेका छैनन् जबकि थुनुवाको कानुनी सहायतामा पहुँचको अधिकारको उल्लंघन हुने प्रमुख स्थान त्यही नै हो ।

थुनुवालाई प्रहरी हिरासतमा रहँदा कानुनी सहायता पुऱ्याउने गैरसरकारी संस्थाहरूमध्ये एएफ् पनि एक हो । तर यस संस्थालाई नियमित रूपमा थुनुवाको पहुँचबाट वञ्चित गर्ने गरिएको छ, विशेषगरी कसैलाई थुनामा राखेको सुरुका केही घन्टा तथा दिनमा पहुँच नदिने गरिन्छ । उदाहरणका लागि, सेप्टेम्बर २०१२ मा एएफ्का कानुनव्यवसायीले जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्कीको हिरासतमा रहेका एक थुनुवालाई भेट्ने कोसिस गरे । उक्त थुनुवालाई प्रहरीले गम्भीर यातना दिएको भनिएको थियो । एएफ्का कानुनव्यवसायीलाई तीन घन्टासम्म कुराएपछि भनियो, "तपाईंहरूले उसलाई आज वा भोलि भेट्न पाउनुहुन्न । तपाईंहरू आइतबार आउन सक्नुहुन्छ ।" त्यसपछि उनीहरूलाई भनियो, "आफूमाथि यातना भएको भनी उसले मानवअधिकारवादी संघसंस्थालाई भन्यो भनी हामीले थाहा पाएका छौं । अब उसले यसको परिणाम भोग्नुपर्छ ।"[illegible]

थुनुवासँग हुने कानुन व्यवसायीमा पहुँचको अधिकारलाई बेवास्ता गर्न प्रहरीहरूलाई कत्तिको सहज छ र अधिकारको यो उल्लंघनलाई चुनौती दिन कानुनव्यवसायीहरू कति निरीह छन् भनी यो उदाहरणले देखाउँछ । अझ, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघनको बारेमा बताउँदा यो अधिकारको हरणलाई कसरी सजायका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ र प्रहरीले पूर्ण दण्डहीनताका साथ यसो गर्नसक्छ भन्ने पनि यसले प्रस्टाउँछ ।

[illegible]

३. अदालतसमक्ष पेश हुने अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४ (३) ले व्यवस्था गरेअनुसार "पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन ।" सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९ को दफा १५ ले पनि यस्तै व्यवस्था गरेअनुसार "यो दफाबमोजिम अन्यथा हुने भएमा बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई अपराधको तहकिकातको लागि चौबीस घण्टाभन्दा बढी थुनामा राख्नु हुँदैन ।"[illegible]

तुलना गर्दा एएफ्‌ले पाएअनुसार थुनुवाहरूलाई अदालत वा अन्य सक्षम अधिकारीसमक्ष पेश गर्नुअघि प्रायः २४ घन्टाभन्दा बढी थुनामा राख्ने गरिएको छ । एएफ्‌को तथ्यांकले देखाएअनुसार २०१२ भरि अन्तर्वार्ता लिइएका ३७७३ थुनुवामध्ये १४५० (४३.७%) ले उनीहरूलाई पक्राउ गरेको २४ घन्टाभित्र अदालतसमक्ष पेश नगरिएको दाबी गरे ।[illegible]

देवी नाम गरेकी दलित समुदायकी ४५ वर्षीया महिलाले दिएको देहायको बयान व्यवहारिक रूपमा यो कसरी हुन्छ भन्ने तथ्यको उदाहरण हो :

> *"प्रहरीले मसँग सम्पर्क गरेपछि म १९ फेब्रुअरी २०१३ को बिहान १० बजेतिर इलाका प्रहरी कार्यालय, खजुरा, बाँकेमा आफैं उपस्थित भएकी थिएँ । मेरै गाउँकी एकजना केटीले मविरुद्ध मानव बेचबिखन*

[illegible]

[illegible]

तथा ओसारपसारको मुद्दा हालेको कुरा मैले त्यहीँ पुगेपछि थाहा पाएँ । मेरो श्रीमान्ले त्यो केटीकी दिदीलाई पोहोर साल खाडी मुलुक पठाएका थिए । मैले सुनेअनुसार उसले त्यहाँ राम्रै गरिरहेकी थिई र आफ्नो परिवारलाई पैसा पनि पठाइरहेकी थिई । मेरो श्रीमान्ले त्यतिखेरसम्म मलाई छोडिसकेका थिए र उनले त्यो केटीलाई कसरी विदेश पठाए भन्नेबारे मलाई केही थाहा थिएन । म निरक्षर हुँ र मजदुरको रूपमा काम गरिरहेको छु । मलाई त्यो विदेश पठाउने कामका बारेमा केही पनि थाहा छैन । तैपनि प्रहरीले मलाई पक्राउ गऱ्यो र १५ दिनसम्म गैरकानुनी थुनामा राख्यो । बल्लबल्ल मलाई अदालतसमक्ष पेश गरियो र ५ मार्च २०१३ का दिन पाँच दिनका लागि म्याद थप गरेर पठाइयो । प्रहरीले मलाई यातना नदिएपनि मेरो हालत खराब थियो । एड्भोकेसी फोरमले मलाई सफा कपडा र प्याडहरू नल्याउन्जेल मैले राम्ररी नुहाइधुवाइ गर्न पाएकी थिइनँ ।"

३१ मे २०१३ मा बाँके जिल्ला अदालतले पुर्पक्षका लागि कारागार पठाउने आदेश दिएपछि देवीलाई कारागार चलान गरियो । एएफ्ले उनलाई कानुनी सहायता दिइरहेको छ ।

एएफ्ले गरेको अनुसन्धानमा के पाइयो भने व्यक्तिलाई वास्तवमा पक्राउ परेको समयभन्दा निकै पछि पक्राउ परेको भनी देखाउन प्रायः झुटो अभिलेख बनाइने गरिन्छ ताकि अदालतसमक्ष पेश गर्नुपर्ने २४ घन्टे अवधिको पालन गर्न सकियोस् । कुनै पनि किसिमको थुना वा कारावासमा रहेका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त संग्रह १९८८ को सिद्धान्त १२ भन्दा यो विपरीत हुन आउँछ जसका अनुसार थुनुवाको थुनासम्बन्धी उचित अभिलेख राख्नु जरुरी हुन्छ ।[illegible] सशस्त्र द्वन्द्वका

[illegible]

बेला २००५ मा नेपाल भ्रमण गरेपछि यातनासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदक म्यानफ्रेड नोवाकले थुनुवाहरूको रजिस्टर अव्यवस्थित तवरले राखिएको भनी निश्चित गरे र थुनुवाको रजिस्टर सही तवरले राख्नका लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरे ।[illegible] सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भएको ६ वर्षभन्दा बढी भइसक्दा पनि थुनुवाको अभिलेखलाई झुटो बनाउने काम नेपालभरि नै व्यापक रूपमा गरिएको एएफ्ले पाएको छ ।

४. यातनाको प्रयोगमा निषेध

अन्तरिम संविधानको धारा २६(१) ले व्यवस्था गरेअनुसार “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन” । राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गत यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा ३(१) ले पनि “अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन” भनी उल्लेख गरेको छ ।[illegible]

यी सुरक्षाउपायका बाबजुद एएफ् र यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले संकलन गरेको प्रमाणले देखाएअनुसार प्रहरी तथा राज्यका अधिकारीले नेपालभरि नै यो अधिकारको सुनियोजित रूपमा, अभ्यास तथा जानाजान उल्लंघन गर्नेगरेका छन् । उदाहरणका लागि, मिठाइ

[illegible]

[illegible]

बनाउने व्यवसाय गरिरहेका ४७ वर्षीय शान्ताराम गुप्तालाई चोरीको आशंकामा ५ अटोबर २०१२ मा पक्राउ गरेपछि बेथारी प्रहरी थाना, रूपन्देहीका अधिकारीले गैरकानुनी थुनामा राखेर यातना दिएको बारेमा उनले एएफ्का कानुनव्यवसायीलाई देहायको बयान दिए :

"मैले केही महिनाअघि चिनेको एउटा भारतीयसँग म घर फर्किरहेको थिएँ । बाटामा आउँदै गर्दा उसले आफूसँग भएका सुन र चाँदीका पुराना गहना चोरी भएको सिकायत गऱ्यो । उसले मलाई पो चोरेको दोष लगायो र मैले उसलाई प्रहरी चौकीमा गएर यो मामला सुल्झाउने सुझाव दिएँ । हामी बेथारी प्रहरी चौकी पुग्यौं तर प्रहरीले मलाई नै शंका गऱ्यो र तीन दिनसम्म त्यहाँ गैरकानुनी थुनामा राख्यो । मलाई पक्राउ गरेकै दिनको साँझ ६ बजेतिर सादा पोसाकमा रहेका मैले नचिनेका ६/७ जना प्रहरी आएर मेरो आँखामा कालोपट्टी लगाएर मलाई अर्को कोठामा लगे जहाँ उनीहरूले मलाई हतकडी लगाएर यो घटनाको बारेमा सोधपुछ गर्न थाले । मैले उनीहरूलाई आफू निर्दोष रहेको कुरा भनिरहें तर उनीहरूले मलाई भुइँमा पल्टिन लगाए र मेरो पाइताला, घुँडा र हातमा करिब एक घन्टासम्म ७०/८० चोटि लट्ठीले हिर्काए । त्यही राति ११ बजेतिर मलाई अर्को कोठामा लगियो र उनीहरूले मलाई फेरि आधा घन्टासम्म ढाडमा पेटीले हिर्काउँदै अनि चाक तथा शरीरका अन्य अंगमा लात्ताले हान्दै यातना दिइरहे । त्यो दिन उनीहरूले मलाई केही पनि खान दिएनन् ।

दोस्रो दिन (६ अक्टोबर २०१२) दिउँसो ५/६ जना मैले नचिनेका प्रहरीले मलाई एउटा कोठामा लगे र मेरो दुवै हातमा हतकडी लगाए । उनीहरूले मेरो आँखामा कालोपट्टी लगाए अनि मलाई उत्तानो पल्टिन लगाए । त्यसपछि केही प्रहरीले मेरो खुट्टा समाते अनि अरुले मेरो पैतालामा प्लास्टिकको पाइपले ५०/६० चोटि

हिर्काए र मेरो तिघ्रामा कुल्चिए । त्यसपछि म बेहोस भएँ । मलाई थाहा छैन तिनीहरूले कति बेरसम्म मलाई यातना दिए । म होसमा आउँदा थुनाको कोठामा पसारिएको रहेँछु । त्यही दिन साँझ ५ बजेतिर मलाई स्वास्थ्य परीक्षणका लागि भीम अस्पताल लगियो र प्रहरीको डरले गर्दा मैले चिकित्सकलाई आफूमाथि भएको यातनाका बारेमा बताउन सकिनँ ।”

एएफ्ले पत्ता लगाएअनुसार वास्तवमा वयस्कभन्दा नाबालक[illegible] लाई प्रहरी हिरासतमा यातना वा दुर्व्यवहार हुने सम्भावना बढी हुन्छ ।[illegible] बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ को दफा ७ ले “कुनै पनि बालबालिकालाई यातना वा क्रूर व्यवहार गर्नुहुँदैन” भनी उल्लेख गरेको र कम उमेरका व्यक्तिको अधिकारलाई संरक्षण गर्ने उद्देश्य लिएको तथा अनेकौं सुरक्षाउपाय अपनाएको बालन्याय कार्यविधि नियमावलि २०६३ को अस्तित्वका बाबजुद प्रहरी हिरासतमा यसो हुनेगरेको छ ।[illegible]

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ ले बालश्रमविरुद्ध बालबालिकाको अधिकारलाई सुरक्षित गरेको छ । ऐनको परिच्छेद २, दफा ४ ले व्यवस्था गरेअनुसार “कसैले पनि बालकलाई ललाई,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

फकाई वा झुक्याएर वा कुनै प्रलोभनमा वा डर, त्रास वा दवाबमा पारी वा अन्य कुनै तरिकाले उनको इच्छा विरुद्ध श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनु हुँदैन।" अझ, ऐनको परिच्छेद २, दफा ३(१) ले व्यवस्था गरेअनुसार "कसैले पनि चौध वर्ष उमेर पूरा नगरेका बालकलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउनु हुँदैन।"

१२ वर्षीय (नाम गोप्य राखिएको) बालकले दिएको देहायको भयावह उदाहरणले नाबालकप्रति प्रहरीले देखाउने पाशविकता र थुनाको स्वेच्छाचारी प्रकृतिको हद दर्साउँछ अनि हिरासतमा राखिएका थुनुवाविरुद्ध जबर्जस्ती श्रम गर्न लगाउने तथ्यलाई समेत प्रमाणित गर्छ।

"१८ मार्च २०१३ को साँझ ७:३० तिर म बुवालाई भेट्न केही खानेकुरा लिएर आफ्नी आमासँग इलाका प्रहरी कार्यालय कपन पुगेको थिएँ। स्थानीय केटाहरू संलग्न रहेको ग्याङ्गफाइटपछि मेरो दाइलाई पक्राउ पर्नबाट जोगाएको आरोप लगाएर प्रहरीले मेरो बुवालाई त्यहाँ थुनेको थियो। म त्यहाँ बस्दाबस्दै प्रहरीले मलाई समात्यो र थुन्यो। प्रहरीले मेरो बुवालाई छोडिदियो र भन्यो, "तिम्रो जेठो छोरोलाई प्रहरी चौकी नल्याएसम्म तिम्रो कान्छो छोरो हाम्रो हिरासतमा रहनेछ।" मेरी आमाले बुवालाई भनेर ल्याएको खानेकुरा मलाई दिन लाग्दा एउटा नचिनेको प्रहरीले भन्यो, "उसलाई खानेकुरा नदिनुस्। ऊ आज खाँदैन।" त्यो राति मलाई केही पनि खान दिइएन।

मेरा बाआमा प्रहरी चौकीबाट जानेबित्तिकै एउटा प्रहरीले मलाई जबर्जस्ती कम्मर झुकाउन र उसको दुई खुट्टाको बीचमा मेरो टाउको घुसाउन लगायो। त्यसपछि उसले मेरो सर्ट उचाल्यो र

मेरो ढाडमा ३/४ मुक्का लगाउँदै मेरो दाइका बारेमा प्रश्न सोध्यो । त्यसपछि उसले मलाई हातखुट्टा दुवै टेक्न लगायो र मेरो ढाडमा आफ्नो बुटले रगड्न थाल्यो जसले गर्दा मलाई साह्रै दुख्यो । उसले भन्यो, "ल हेरौं, तँ कत्तिको बलियो रहेछस् ।" ऊ मेरो ढाडमाथि उभियो अनि म भुइँमा पछारिएँ ।अर्को दिन एउटा नचिनेको प्रहरीले २/३ चोटि मेरो हत्केलामा अनि खुट्टामा लट्ठीले हिर्कायो । उसले मलाई प्रहरी कार्यालयको ढल र आँगन राम्ररी सफा नगरेको सजाय दिएको हो यो भन्यो ।

२० मार्च २०१३ मा मलाई बौद्ध प्रहरी चौकीमा सारियो । त्यहाँ मलाई करेन्ट लगाइदिने धम्की दिइयो र मेरो जुँगा पलाएर सेतो हुन्जेलसम्म कारागारमा राखिनेछ भनियो । समग्रमा मलाई पाँच दिनसम्म गैरकानुनी थुनामा राखियो, शारीरिक तथा मानसिक यातना दिइयो र प्रहरी चौकीको ढल र फोहर सफा गर्न बाध्य पारियो । २३ मार्चमा कुनै पनि अभियोग नलगाई मलाई पछि रिहा गरियो ।'

५. निर्दोषिताको अनुमान र आफ्नोविरूद्ध साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४ (५) ले व्यवस्था गरेअनुसार "कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन ।" अझ, धारा २४ (७) ले व्यवस्था गरेअनुसार "कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन ।" तर एएफ्ले संकलन गरेको प्रमाणअनुसार नियमित रूपमा थुनुवालाई पक्राउ परेकै बखतबाट दोषी अनुमान गरेको मात्र

नभई उनीहरूलाई अभियुक्त बनाउने हिसाबले उनीहरूबाट साबिती लिनका लागि यातना दिनेगरिएको छ ।

झापा जिल्लाका प्रसाईं थर भएका २३ वर्षीय एक पुरुषले अप्रिल २०१२ मा प्रहरीले आफूमाथि गरेको व्यवहारको अनुभव एएफ्का कानुनव्यवसायीलाई सुनाएका थिए :

> *"मेरो छिमेकी प्रहरी निरीक्षकको मोटरसाइकल चोरेको आशंकामा मलाई पक्राउ गरियो । पक्राउको पहिलो रात तीनजना प्रहरीले मलाई करिब दुई घन्टासम्म यातना दिए । मेरो पैताला, ढाड र चाकमा हिर्काए । मैले उनीहरूलाई म निर्दोष छु भनिरहेँ अनि सोधेँ, तपाईं आफैँ भन्नुस् त, कुन आधारमा एउटा छिमेकीले प्रहरी निरीक्षक छिमेकीको सामान चोर्नसक्छ ? तर उनीहरूले मेरो कुरा सुन्दै सुनेनन् ।*
>
> *दोस्रो रात प्रहरी निरीक्षक छविरमण भट्टराईले आफ्ना मातहतका प्रहरीलाई मैले साबिती नदिउन्जेलसम्म यातना दिन लगाए । त्यसपछि तिनै हवलदार खम्बासिंह बानियाँलगायतका तीनजना प्रहरीले मलाई करिब आधा घन्टासम्म यातना दिँदै मेरो पैताला, ढाड र चाकमा हिर्काए । हिजो कुटेकै ठाउँमा आज पनि कुटेकाले मलाई असाध्यै दुख्यो । थप यातनाबाट बच्नका लागि मैले आरोप स्वीकार गरेँ र उनीहरूलाई मैले कसरी मोटरसाइकल चोरेँ भनेर एउटा झुटो कथा बनाएर सुनाएँ । डरैले गर्दा मैले कागजमा पनि हस्ताक्षर गरिदिएँ ।"*[illegible]

[illegible]

(नोट : हवलदार बानियाँले पहिलेपनि फेब्रुअरी २०११ मा झापा जिल्लामै थुनुवा विनोद विकलाई यातना दिएका थिए । एएफ्बाट कानुनी सहायता पाएर यातनापीडित विकले उनका विरुद्ध झापा जिल्ला अदालतमा २८ फेब्रुअरी २०१२ मा यातनाको मुद्दा दर्ता गरेका थिए । १५ अप्रिल २०१२ मा झापा जिल्ला अदालतले पीडितलाई क्षतिपूर्तिका रूपमा रु. १५००० भराइदिने आदेश दियो तर पीडकका विरुद्ध कुनै पनि किसिमको विभागीय कारबाही नगर्नेफैसला गर्‍यो ।)

अन्तरिम संविधानमा कुनै पनि व्यक्तिका विरुद्ध गलत अभियोग दर्तालाई प्रतिषेध गर्ने कुनै विशेष धारा नभएपनि विधिको शासनका सांगोपांग सिद्धान्तमा यो सिद्धान्त पनि स्थापित छ । एएफ्ले गरेको अनुसन्धानमा पाइएअनुसार प्रहरीले सोधपुछका दौरान साबिती लिन नसकेपछि उनीहरूविरुद्ध नयाँ काल्पनिक अभियोग लगाउने गरेको भनी थुनुवाहरूले नियमित रूपमा बताए । प्रायः जसो प्रहरीले थुनुवालाई प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अधिकारक्षेत्रमा पर्ने अपराधको अभियोग लगाइदिन्छन् अनि यसैले गर्दा अदालतको परीक्षणमा ती अपराध पर्दैनन् । यसका कारणका बारेमा तल चर्चा गरिनेछ । एएफ्सँगको अनौपचारिक चर्चामा प्रहरी अधिकारीहरूले थुनुवामाथि कहिलेकाहीँ झुटो मुद्दा लगाउनेगरेको भनी खुल्ला रूपमै स्वीकार गरे ।

थप सजायबाट बच्नको लागि आफूहरूले नगरेको अपराध कबुल गर्न कसरी थुनुवाहरू बाध्य पारिन्छन् भनी यो उदाहरणले प्रस्ट पार्छ । यातनामार्फत संकलन गरिएको प्रमाणलाई अदालतले पर्याप्त मात्रामा परीक्षण नगरिदिनाले निर्दोषिताको अनुमानको अधिकार र थुनामा आफ्नोविरुद्ध दोष कबुल गर्नका लागि दिइने यातनाविरुद्धको अधिकार दुवैलाई राज्यका अधिकारीले पीडित र विधिको शासनलाई दाउमा

राख्दै नियमित रूपमा उल्लंघन गर्नेगरेका छन् । एएफ्को तथ्यांक विश्लेषणबाट देखिन्छ, २७०४ (८१.५%) थुनुवाले उनीहरूलाई अदालतसमक्ष पेश गर्दा थुनामा प्रहरीले गरेको व्यवहारका बारेमा न्यायाधीशले नसोधेको दाबी गरे । विगत ४/५ वर्षको तुलनामा यसमा अहिले आएर केही सुधार भएको भएपनि नेपालमा न्यायाधीशहरूले थुनुवालाई प्रहरी हिरासतमा कस्तो व्यवहार गरिएको थियो भनी नियमित रूपमा अझै पनि सोध्नेगरेका छैनन् ।

६. "दोहोरो खतरा" माथि प्रतिषेध

अन्तरिम संविधानको धारा २४(६) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन” । एएफ्को अनुभवमा यो व्यवस्थालाई मात्र राज्यका निकायले पूर्ण पालन गरेका छन् । यसलाई न्यायपालिकाले सजिलै परीक्षण गर्ने र कानुनी प्रक्रियामा जाँदा चुनौती दिने भएकाले पनि यसो गरिएको हुनसक्छ ।

७. कारबाहीको जानकारी पाउने अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४(८) ले व्यवस्था गरेअनुसार “प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरुद्ध गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ ।” तर आरोपितले बयानमा हस्ताक्षर गरेकै समयदेखि कारबाहीको जानकारी पाउने अधिकारलाई उल्लंघन गर्नेगरिएको छ । थुनुवाहरूले बताएअनुसार उनीहरूलाई बयानमा हस्ताक्षर गर्न लगाइन्छ र यो बयान उनीहरूलाई पढ्न पनि दिइन्न वा पढेर पनि सुनाइन्न । त्यसैगरी अदालती प्रक्रियाका दौरान उनीहरूलाई मुद्दामा भएको प्रगतिका बारेमा कुनै पनि जानकारी दिइन्न । अझ, अदालतका कागजात हेर्नुपऱ्यो भने उनीहरूले फाइलको फोटोकपी गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।

८. सक्षम अदालतबाट सुनुवाइको अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४(९) ले व्यवस्था गरेअनुसार "कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनेछ" । तर उदाहरणका लागि केही अपराध स्थानीय प्रशासन ऐन २०२८, केही सार्वजनिक (कसुर तथा सजाय) ऐन २०२७, हातहतियार तथा खरखजाना ऐन २०१९, कालोबजारी तथा केही अन्य सामाजिक कसुर (तथा सजाय) ऐन २०३२, आवश्यक सामग्री सुरक्षा ऐन २०१२, विष्फोटक पदार्थ ऐन २०१८ तथा सार्वजनिक सुरक्षा ऐन २०४६ लाई अर्धन्यायिक अधिकारसहितको कार्यपालिकाका अधिकारी, भन्नाले प्रमुख जिल्ला अधिकारी, ले हेर्नेगरेका छन् । उदाहरणका लागि, हातहतियार तथा खरखजाना ऐनले सात वर्षसम्मको कारावास सजाय सुनाउने अधिकार प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई दिएको छ । एएफ्को अनुभवले बताउँछ, प्रहरीले नियमित रूपमा यो ऐनअन्तर्गत मुद्दा लगाउने (वा लाने) गर्छ किनकि यसो गर्दा प्रमुख जिल्ला अधिकारीले सुनुवाइ गर्छन् र जिल्ला अदालतको कठोर कार्यविधि नियमबाट बचिन्छ ।

एएफ्का कानुनव्यवसायीले लिएको एक अन्तर्वार्तामा एकजना १५ वर्षीय थुनुवाले देहायका कुरा बताएका थिए । उनलाई १९ फेब्रुअरी २०१३ मा बर्दीमा रहेका ८/९ जना नचिनेका प्रहरीले राति ३ बजेतिर पक्राउ गरेका थिए ।

> *"राति ३ बजेतिर ८/९ जना नचिनेका प्रहरी मेरो घरको ढोका फोडेर भित्र पसे अनि मलाई पक्राउ गरे । मलाई प्रहरीको भ्यानमा पुऱ्याएपछि उनीहरूले हतकडी लगाइदिए र केही नचिनेका प्रहरीले मलाई यातना दिँदै लट्ठीले हिर्काए, बुटसहितको लात्ताले हिर्काए र मुक्का हाने । मलाई डकैती गरेको आरोपमा पक्राउ गरिएको रहेछ भनेर मैले प्रहरीले सोधपुछ गर्दा मात्र पो थाहा पाएँ । तर*

पछि उनीहरूले मलाई हातहतियार तथा खरखजाना ऐनअन्तर्गतको अपराधको अभियोग लगाए ।'[illegible]

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका अनुसार २००९ मा काठमाडौं जिल्ला अदालतमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन २०४९ अन्तर्गत ८९२ वटा मुद्दा दर्ता गरिएको थियो र उक्त अदालतमा ६ जना जिल्ला न्यायाधीश फौजदारी मुद्दा (मात्र) हेर्छन् । यही अवधिमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा १०९८ वटा फौजदारी मुद्दा दर्ता गरिएका थिए र यहाँ एकजना मात्र सरकारी कर्मचारी, प्रमुख जिल्ला अधिकारी, ले सबै मुद्दा हेर्छन् (प्रजिअको मुख्य काम जिल्लाको दैनिक प्रशासन सञ्चालन हो) । २०१२ को देशव्यापी तथ्याङ्कले यही प्रवृत्तिलाई औंल्याएको छ । जिल्ला अदालतमा ८८५१ वटा फौजदारी मुद्दा दर्ता गरिएको तुलनामा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा ७२८१ वटा मुद्दा दर्ता भएका थिए ।[illegible]
प्रमुख जिल्ला अधिकारी (प्रजिअ) मा निहित अर्धन्यायिक अधिकारलाई चुनौती दिने प्रयासस्वरूप एड्भोकेसी फोरमले यी अधिकार अन्तरिम संविधान र अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनविपरीत रहेको भनी अप्रिल २०१० मा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा दर्ता गर्‍यो । सेप्टेम्बर २०११ मा स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार मौलिक र अहरणीय अधिकार हो भनी पहिचान गरेर सर्वोच्च अदालतले प्रजिअलाई अर्धन्यायिक अधिकार दिने प्रावधानहरूले अन्तरिम संविधानका धारा २४, १०० र

[illegible]

[illegible]

१०१ लाई उल्लंघन गरेको ठहर गर्‍यो र यी प्रावधान असंवैधानिक रहेको फैसला सुनाउँदै नेपाल सरकारको नाममा एउटा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्‍यो ।[illegible] तालिम नलिएका अर्धन्यायिक अधिकारीले फौजदारी मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने काममाथि सर्वोच्च अदालतले गम्भीर चिन्ता व्यक्त गर्‍यो र प्रजिअलाई कुनै पनि किसिमको फौजदारी क्षेत्राधिकार दिनु असंवैधानिक हुन्छ किनकि यस्ता अधिकारी कार्यपालिकाका सदस्य भएकाले यिनीहरू निष्पक्ष रहन सक्दैनन् भनी निर्णय सुनायो । कस्ता मुद्दा कार्यपालिकाका अधिकारीलाई दिने अनि कस्ता मुद्दामा अदालत वा विशेष न्यायाधिकरणले सुनुवाइ गर्ने भनी सरकारले पुनः परिभाषित गर्नुपर्ने आदेश सर्वोच्च अदालतले दियो । यसो गर्नका लागि कार्यपालिकाका अधिकारीले प्रयोग गर्ने अधिकारको हदलाई समीक्षा गर्न सरकारले एउटा समिति बनाउन र समिति गठन भएको ६ महिनाभित्र आवश्यक संशोधन सिफारिस गर्नसमेत सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई आदेश दियो । संशोधनका काम चल्दै गर्दा अन्तरिम उपायका रूपमा अर्को वर्षभित्र सबै प्रजिअले आफूहरूसँग कानुनको डिग्री भएको देखाउनुपर्ने वा तीन महिनाको कानुनी तालिम लिएको हुनुपर्ने भनी अदालतले आदेश दियो ।

सर्वोच्च अदालतको यो आदेशले सकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ अनि अहिलेसम्ममा सरकारले प्रजिअका लागि तीन महिने तालिम दिन सुरु गरेको अवस्था छ । तालिमकै अंगका रूपमा प्रजिअहरूलाई नेपाल तथा भारतलगायतका अन्य देशका अदालतमा अवलोकन भ्रमणका लागि लगिएको छ । २२ मार्च २०१२ मा मन्त्रिपरिषद्ले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका (कानुनी) सचिवको संयोजकत्वमा

[illegible]

१० सदस्यीय “प्रशासनिक अधिकारीहरूको न्यायिक अधिकार अध्ययन समिति” गठन गर्ने निर्णय गऱ्यो । २०६९ को पुस महिनामा समितिले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमक्ष ७३ पानाको एउटा प्रतिवेदन पेश गऱ्यो । ११७ वटा कानुन र १६ वटा उपकानुनले प्रजिअलाई कुनै पनि प्रस्ट आधार र मापदण्डविना नै न्यायिक प्रकृतिको बृहत् स्वविवेकीय अधिकार दिएको र यसको दुरूपयोग हुनसक्ने सम्भावना रहेको पायो । प्रशासनिक निकायलाई दिइएको अर्धन्यायिक अधिकार आवश्यक खराबी हो र कानुन, नीति तथा संस्थामा सुधार ल्याएर यसलाई नियन्त्रण तथा नियमन गर्न सकिन्छ भनी प्रतिवेदनले व्याख्या गरेको छ । कानुनी, नीतिगत तथा संस्थागत सुधारका लागि समितिले १८ वटा सुझाव पेश गरेको छ ।[illegible]

एएफ्ले सर्वोच्च अदालतको आदेशलाई स्वागत गऱ्यो र अहिले यसको कार्यान्वयनको अनुगमन गरिरहेको छ । फेब्रुअरी २०१३ मा यसले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कानुन न्याय संविधानसभा तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, प्रजिअ, न्यायाधीश, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, वन मन्त्रालय, राष्ट्रिय कानुन समिति, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल बार एसोसिएसन, प्रतिरक्षक वकिल र प्रहरीका अधिकारीसँग परामर्श बैठक गऱ्यो । त्यो बैठकमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका सहसचिव र एकजना कानुन व्यवसायीले अर्धन्यायिक निकायद्वारा प्रयोग गरिएको न्यायिक अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमाथि कार्यपत्र पेश गरेका थिए र अन्य सहभागीले उक्त कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गरेका थिए ।

[illegible]

९. कानुनी सहायताको अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा २४(१०) ले व्यवस्था गरेअनुसार "असमर्थ पक्षलाई कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम निःशुल्क कानुनी सेवा पाउने हक हुनेछ" । तर कानुनी सहायता आवश्यक भएका व्यक्तिले एउटा निश्चित मापदण्ड पूरा गरेको हुनुपर्ने र कानुनी प्रतिनिधिलाई दिने खर्च आफैँ बेहोर्न नसक्ने भनी प्रमाणित गर्नुपर्ने भनी कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन २०५४[illegible] र कानुनी सहायतासम्बन्धी नियमावलि २०५५[illegible] ले निर्धारित गरेका छन् । कसलाई कानुनी सहायता दिने हो भन्ने निर्णय गर्ने स्वविवेकीय अधिकार जिल्लास्तरीय कानुनी सहायता समितिसँग हुन्छ । थुनुवाले आफ्नो घर भएको नगरपालिका वा गाउँ विकास समितिबाट सिफारिस पत्र ल्याएर आफूहरूको वार्षिक आय रु. ४०००० भन्दा कम भएको प्रमाणित गर्नुपर्ने समेत मापदण्ड छ । परिवारका सदस्य र नातेदार आफ्नो सम्पर्कमा नभएका वा टाढा रहेका अवस्थामा थुनुवालाई यस्तो सिफारिस ल्याउन असाध्यै गाह्रो हुन्छ । अझ, कुनै पनि जिल्ला कानुनी सहायता समितिले कानुनी सहायताको निवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने स्वविवेकीय अधिकार पाएको हुन्छ । यसको परिणामस्वरूप व्यवहारमा निःशुल्क कानुनी सहायता विरलै उपलब्ध हुन्छ । एकदमै कम व्यक्तिले मात्र कानुनी सहायता पाउँछन् । गरिब तथा आवश्यकता भएका व्यक्तिहरू एएफ्‌जस्ता गैरसरकारी संस्थाको भर पर्नुपर्ने हुन्छ ।

[illegible]

[illegible]

सर्वोच्च अदालत नियमावलिको नियम १११(क),[illegible] पुनरावेदन अदालत नियमावलिको नियम १०५(क),[illegible] तथा जिल्ला अदालत नियमावलिको नियम ९५(क)[illegible] ले समेत विपन्न वर्गका व्यक्तिलाई निःशुल्क कानुनी सहायता दिनका लागि प्रत्येक अदालतले एक वैतनिक वकिल नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरेका छन् । तर यस्ता वकिलले विपन्न व्यक्तिबाट निवेदन पाएपछि वा अदालतले सिफारिस गरेपछि मात्र काम गर्नेगरेका छन् । कानुनी सहायता आवश्यक भएका विपन्न व्यक्तिहरू थुनिएको सरकारी थुना केन्द्र तथा कारागारमा यिनले भ्रमण गर्नेगरेका छैनन् ।

१०. थुनामा रहँदा स्वास्थ्य सेवाको अधिकार

अन्तरिम संविधानको धारा १६(२) मा वातावरण तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी हक शीर्षकअन्तर्गत व्यवस्था गरिएअनुसार “प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ” ।[illegible] त्यसैगरी यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा ३(२) ले व्यवस्था गरेअनुसार “कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा र छोड्दा सम्भव भएसम्म सरकारी सेवामा रहेका चिकित्सक र चिकित्सक उपलब्ध हुन नसकेको अवस्थामा सम्बन्धित अधिकारी आफैँले निजको शारीरिक स्थितिको जाँच गरी गराई सोको अभिलेख खडा गरी राख्नु पर्नेछ ।”[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

व्यवहारमा भने अधिकांश थुनुवालाई थुनामा राख्दा स्वास्थ्य जाँचका लागि लगिने गरिएको भएपनि यो तत्काल गरिन्न र प्रायः अयोग्य चिकित्सकबाट उनीहरूको परीक्षण गराइन्छ। एएफ्ले २०१२ मा अन्तर्वार्ता लिएका ३७७३ थुनुवामध्ये ३५७९ (९४.९%) ले आफूहरूको स्वास्थ्य जाँच गरिएको भनी बताए भने १९४ (५.१%) ले आफूहरूको स्वास्थ्य जाँच नगराइएको बताए। यो तथ्याङ्क महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तथ्याङ्कसँग मिल्दोजुल्दो छ र प्रतिवेदनमा पक्राउ गरेपछि ९०% थुनुवालाई स्वास्थ्य जाँचका लागि लगिएको बताएको छ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनले पनि स्वास्थ्य जाँचको गुणस्तरमा भएका समस्या रहेको तथ्य स्वीकार गरेको थियो।[illegible] थुनामा राख्दा र छोड्दा थुनुवाको स्वास्थ्य जाँच गर्नुपर्ने भनी यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको धारा ३(२) ले व्यवस्था गरेको[illegible] भएपनि कुनै पनि अभियोग नलगाइकन थुनुवाहरूलाई थुनामुक्त गर्दा कहिलेपनि स्वास्थ्य जाँच नगरिएको एएफ्ले धेरै दृष्टान्त भेटेको छ।

स्वास्थ्य जाँच गराउँदा प्रहरीका अधिकारी पनि सुरक्षाको कारण देखाउँदै उपस्थित हुनेगरेको थुनुवाहरू बताउँछन्। प्रहरीले प्रतिशोध लिन्छन् भन्ने डरले आफूहरूमाथि भएको यातना र दुर्व्यवहारका बारेमा चिकित्सकलाई बताउन थुनुवाहरू प्रायः सक्दैनन्। थुनुवाले साहस गरेर चिकित्सकलाई बताएपनि चिकित्सकले विरलै मात्र थुनुवाका

[illegible]

[illegible]

लागि पर्याप्त औषधि सिफारिस गर्दछन् र विरलै आफूले तयार पार्ने स्वास्थ्य प्रतिवेदनमा विस्तारपूर्वक यातनाका बारेमा उल्लेख गर्दछन् । महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको प्रतिवेदनले समेत यही भन्छ, "स्वास्थ्य जाँच गर्ने चिकित्सकले "जाँड खाएका छौ ?" वा "कुनै घाउ चोटपटक छ ?" भनी एउटा प्रश्न सोधेको भरमा खुरुखुरु फारम भर्नेगरेका छन् ।"[illegible] प्रहरीले यातना दिएर भएको वा नदिइकनै भएको घाउ हो भनी जाँच्ने काममा यो अभ्यासले नकारात्मक असर पार्दछ । दुर्व्यवहार गरेर जुटाइएको प्रमाणलाई ग्राह्य वा अग्राह्य के बनाउने हो भन्ने अदालतको फैसलालाई समेत यस्तो अभ्यासले असर पार्दछ । उदाहरणस्वरूप सोलुखुम्बु जिल्लाका २० वर्षीय युवक पासाङको अनुभव यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ :

> *मेरो पढाइ खर्च चलाउनका लागि म एउटा क्याटरिङ सेवामा वेटरको काम गर्छु । १ फेब्रुअरी २०१३ को बेलुका ८:३० बजेतिर म आफ्नो काम सिध्याएर डेरातिर जाँदैथिएँ । म बौद्धको बाटोमा हिँड्दै गर्दा एउटा प्रहरी भ्यान रोकियो । प्रहरीहरूले मलाई जाँड खाएर हिँडेको अनि मान्छेलाई लुट्ने योजना बनाएको आरोप लगाए । त्यसपछि डिभी दनुवारको नेतृत्वमा रहेका मैले नचिनेका ३/४ जना प्रहरीले मलाई छाडा गाली गरे भने अरु प्रहरीले मलाई बुटसहित लात्ताले हिर्काए र लट्ठीले पिटे । एउटोले त मलाई मुखैमा मुक्का हान्यो जसकारण मेरो देब्रे आँखा सुन्नियो ।*
>
> *त्यही राति मलाई स्वास्थ्य जाँचका लागि अस्पताल लगियो । चिकित्सकले मलाई जाँड खाएको छ भनी सोध्यो । मैले खाएको छैन भनेँ र मेरो आँखा सुन्निएको छ भनेँ । कुनै औषधि दिनुहोस्*

[illegible]

न भन्दा उसले सानो घाउ हो, ठीक भइहाल्छ भन्यो । यो सुनेपछि मैले ढाडमा भएको पीडाका बारेमा उसलाई केही बताइनँ । चार दिनसम्म गैरकानुनी थुनामा राखेपछि मलाई सार्वजनिक कसुरको अभियोग लगाएर ४ फेब्रुअरी २०१३ का दिन म्याद थप गरियो ।

यातनाजनित घाउचोट भनी अभिलेखीकरण गरिएका स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन प्रहरीले चिकित्सकलाई दबाब दिएका दृष्टान्त पनि भेटिन्छन् । आफ्नो नाम नबताउने सर्तमा एकजना चिकित्सकले एएफ्का कानुनव्यवसायीलाई बताएअनुसार जुन २०१० मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय दोलखामा प्रहरीले दिएको यातनाका कारण घाउहरू लागेको भनी उल्लेख गरिएको एकजना यातनापीडितको स्वास्थ्य जाँच प्रतिवेदनलाई परिवर्तन गर्नका लागि प्रहरीले आफूहरूलाई धम्काएका र प्रजिअले समेत दबाब दिएका थिए ।

अन्तरिम संविधान र राष्ट्रिय कानुनमा थुनुवाको अधिकारलाई सुरक्षित गरिएको भएपनि एएफ्ले आफ्नो कार्यक्षेत्रमा पर्ने २० जिल्लाका ५७ वटा थुनाकेन्द्रमा संकलन गरेका तथ्यांक र मुद्दाले सरकारी थुनाकेन्द्रमा थुनुवाको अधिकार सुनियोजित रूपमा उल्लंघन हुनेगरेको देखायो । साबिती र/वा सूचना लिने अभिप्रायले यातना र दुर्व्यवहारको भर पर्ने प्रहरीको अभ्यासले विधिको शासनलाई पालन गराउने तटस्थ संस्थाका रूपमा आफूलाई हेर्नुभन्दा बढी आफूले गर्ने पक्राउ र अभियोजनको दरले प्रहरी विभागको सफलतालाई प्रतिनिधित्व गर्दछ भन्ने संकुचित सोच प्रहरीमा विद्यमान छ भन्ने देखाउँछ । पक्राउ प्रक्रिया, थुनुवाको अभिलेख झुटो बनाउने काम, गलत अभियोग, जबर्जस्ती साबितीको प्रयोग, बलजफ्ती लिइएको बयान, प्रहरीले तयार पारेको बयानमा सरकारी वकिलले नहिचकिचाइकनै हस्ताक्षर गर्ने काम, स्वास्थ्य जाँचका

बखत प्रहरीको उपस्थिति, थुनामा भएको व्यवहारका बारेमा थुनुवालाई नसोध्नका लागि प्रहरीले चिकित्सकका साथसाथै न्यायाधीशलाई दिने दबाब र यातना तथा दुर्व्यवहारमार्फत हासिल गरिएको प्रमाणलाई स्वीकार गरिने प्रवृत्तिले यातनालाई झन प्रोत्साहित गरेको पाइन्छ ।

अनुसन्धान, अभियोजन र परिपूरण

अध्याय २ मा उल्लेख गरिएजस्तै नेपालको वर्तमान कानुनी प्रणाालीले न त यातना पीडितलाई न्याय र क्षतिपूर्ति दाबी गर्नका लागि उचित व्यवस्था गरेको छ न त पीडकलाई जवाफदेही नै बनाउनसकेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधानले यातनालाई फौजदारी कसुर मानेतापनि नेपालको व्यवस्थापिकाले यातनालाई फौजदारी अपराध बनाउन ठोस कानुन तर्जुमा नगरेकाले यातना अझै पनि देवानी कसुरका दर्जामा रहेको पाइन्छ। यातनासम्बन्धी अनुसन्धान भयो भने पनि कानुनको उचित प्रक्रिया अवलम्बन नगरी कामचलाउ रूपमा कुनै राष्ट्रिय संस्था वा आन्तरिक विभागीय इकाइबाट गराइन्छ जसले गर्दा अर्थपूर्ण कारबाही हुन सक्दैन। सुरुमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ बाट स्थापित राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले संवैधानिक निकायको दर्जा दिएर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा अनुसन्धान गरी अभियोजन वा क्षतिपूर्तिका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार दिएको छ। यस्तै नेपालको अन्तरिम संविधानले थुनुवाहरूको मानवअधिकार संरक्षण र संर्वधनसम्बन्धी केही दायित्व महान्यायाधिवक्ताको

कार्यालयलाई सुम्पेको छ ।[illegible] त्यसैगरी कारागार ऐन २०१९ ले मुख्य न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशलाई पुनरावेदन अदालतको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत रही वर्षको कम्तीमा एकपटक निरीक्षण गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ ।[illegible] राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगले पनि यदाकदा यस्ता प्रहरी थुनामा गई मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटना अनुगमन गर्ने गर्छन् तथापि तिनीहरू संवैधानिक हक प्राप्त निकाय भने हैनन् र तिनीहरूलाई हिरासत अनुगमनसम्बन्धी कुनै बाध्यात्मक दायित्व प्रदान गरिएको पनि छैन ।

नेपाल प्रहरीसँग २०६० मा स्थापित आफ्नै मानवअधिकार इकाइ छ जसले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुगमन एवं निरीक्षण गर्दछ । यद्यपि उजुरी गरेको खण्डमा फेरि पनि यातना र दुर्व्यवहारबाट गुज्रिनुपर्ने हो कि भन्ने डरले पीडितहरू उक्त निकायमाथि विश्वास

[illegible]

[illegible]

गर्दैनन् ।[illegible] त्यसैगरी गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाको सवालमा पनि प्रहरी विभाग एवं गृह मन्त्रालयले अनुसन्धान आयोग गठन गर्नसक्छन् । तर यस्ता आयोग वा समितिहरू पूर्वाग्रही हुन्छन् र निष्पक्ष हुँदैनन् भन्ने आरोप लाग्नेगरेको छ किनभने यस्ता तदर्थ निकायले पीडित एवं नागरिक समाजका प्रतिनिधिलाई सम्मिलित गर्दैनन् र अनुसन्धान प्रतिवेदन सार्वजनिक गर्न बाध्य पनि हुँदैनन् । यातना एवं दुर्व्यवहारविरुद्ध अनुसन्धान र अभियोजनका यस्ता संयन्त्र अस्तित्वमा हुँदाहुँदै पनि कानुनी, प्रशासनिक एवं आर्थिकलगायतका विभिन्न अवरोधले न्यायसम्पादनमा पीडित एवं पीडितका परिवारलाई बाधा पुऱ्याइरहेको छ ।

१. यातनाको अनुगमन एवं अनुसन्धान

क. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐनको दफा ४९ (क) ले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई हरेक प्रहरी हिरासत र कारागार अनुगमन गरी सरकार र अन्य सम्बन्धित निकायलाई संस्थागत सुधारको लागि आवश्यक सुझाव एवं सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।[illegible] यस्ता अधिकारका बाबजुद आयोगले व्यवहारमा बिरलैमात्र प्रहरी हिरासत र कारागार भ्रमण गरी यातना एवं दुर्व्यवहारसम्बन्धी पीडितका उजुरीमा अनुगमन तथा अनुसन्धान गरेको भेटिन्छ । सन् २०१२ को वार्षिक

[illegible]

[illegible]

प्रतिवेदनमा आयोगले यातनाको सवालमा चार पटकमात्र हिरासत अनुगमन गरेको भनी उल्लेख छ ।

त्यही वार्षिक प्रतिवेदनका आधारमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा परेका मानवअधिकार हननका २७६ उजुरीमध्ये सन् २०११ अप्रिलदेखि जुलाइ २०१२ सम्ममा ४५ थान मुद्दा यातनासम्बन्धी भएको उल्लेख गरेको थियो । उक्त उजुरीउपर आयोगले १०४ वटा मुद्दामा क्षतिपूर्ति, विभागीय कारबाही र/वा अन्तरिम राहतका लागि सरकारलाई सिफारिस पठाएको छ भनी उल्लेख गरेको थियो । यसको विपरीत एड्भोकेसी फोरमले सन् २०१२ सम्ममा ३,७७३ थुनुवालाई भेटेको थियो र ८४१ वटा यातनाका घटना अभिलेखीकरण गरेको छ ।[illegible] तैपनि आयोगले गरेको सिफारिस सम्बन्धित निकायबाट कार्यान्वयन हुन्छ भन्ने कुरामा आशंका छ किनभने विगतका अनुभवले पनि के देखाउँछन् भने (१,४८२ व्यक्तिसँग सम्बन्धित) ३८६ मुद्दाका हकमा क्षतिपूर्ति र/वा पीडकविरुद्ध विभागीय कारबाहीका लागि गरिएका सिफारिसमध्ये ३४ (८.८५) पूर्ण रूपले कार्यान्वयन भएको, १३८(३५.८५) आंशिक रूपमा कार्यान्वयन भएको तथा २१४(५५.४५) सिफारिस कार्यान्वयन नै नभएको आयोगको प्रतिवेदनले देखाउँछ ।[illegible]

यस्तै एएफ्ले सिफारिस गरेका यातनाका मुद्दाउपर अनुसन्धान गर्न आयोगले अत्यन्तै उदासीनता देखाएको छ । सन् २००८ देखि २०११

[illegible]

[illegible]

सम्मआयोगलाई एएफ्ले १७६ यातनाविरुद्धका मुद्दामा कारबाही चलाउन सिफारिस गरेको थियो । जवाफमा जम्मा १६ थान मुद्दामा एएफ्ले प्रत्युत्तर पाएको थियो - अक्टोबर ३१, २००९ मा १३ वटा र सेप्टेम्बर १६, २०१२ मा ३ वटा । जुन २०१२ देखि मे २०१३ सम्मको अवधिमा, एएफ्ले २३ वटा यातनाका मुद्दामा आयोगको ध्यानाकर्षण गर्दै शीघ्र हस्तक्षेप एवं अनुसन्धानको माग गरेको थियो । तर हालसम्म जम्मा एउटा मुद्दामा आयोगको सुदूर पश्चिमाञ्चल कार्यालयबाट जवाफ प्राप्त भएको छ ।

हिरासतमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनविरुद्ध निर्दिष्ट कार्ययोजना भएको भनी आयोगले सार्वजनिक रूपमा घोषणा गरेतापनि यस्तो भएको देखिन्न ।[illegible] परिमार्जित मानवअधिकार आयोग ऐन – २०६८ एवं राज्यको इच्छाशक्तिको अभाव दुवैले आयोगको अधिकारलाई कुण्ठित गरेको छ जसले गर्दा यसको स्वायत्तता, स्वतन्त्रता, कार्यक्षमतामा असर पर्नुको साथै प्रभावकारी कार्य गर्नबाट वञ्चित गरेको छ । यीमध्ये उजुरीको सवालमा ६ महिने हदम्याद, पीडकलाई अभियोजन गर्ने कमजोर ऐनका प्रावधान, आयोगका सिफारिस राज्यले कार्यान्वयन नगर्नु, आयोग आफैँ आर्थिक र प्रशासनिक मामलामा सरकारमा आश्रित हुनु, सरकार र नीतिहरू परिवर्तन भइरहनु, राजनैतिक दलको आयोगमा दबाब रहनु तथा दक्ष जनशक्ति एवं पूर्वाधारको अभाव तथा आयोगभित्र आन्तरिक विभाजन इत्यादि मुख्य चुनौती रहेका छन् ।

[illegible]

यातनासम्बन्धी विशेष प्रतिवेदक म्यानफ्रेड नोवाकले सन् २००५ मा नेपाल भ्रमणको क्रममा नेपालमा यातनाको अनुगमन र अनुसन्धानको लागि स्वतन्त्र राष्ट्रिय संयन्त्र एकदमै आवश्यक रहेको महसुस भएको अभिव्यक्ति दिनुभएको थियो । अझ, नेपालले यातनासम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक आलेख (OPCAT) लाई अनुमोदन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई जोड दिँदै उहाँले उक्त आलेखअनुरूपको अनुगमन संयन्त्र स्थापित गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने भनी सिफारिस गर्नुभएको थियो ।[illegible]

यस्तै जनवरी २०११ को विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाका दौरान धेरै सदस्य राष्ट्रले नेपाल सरकारलाई आलेख अनुमोदनका लागि आग्रह गरे ।[illegible] यही कुरा यातनाविरुद्ध राष्ट्रसंघीय आयोगले निकालेको सन् अक्टोबर २०१२[illegible] को प्रतिवेदनमा पनि दोहोऱ्याइयो । त्यसैगरी मानवअधिकारका अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्था पनि अनुमोदनका लागि निरन्तर पैरवी गर्दै रहे । यति धेरै प्रयासका बाबजुद नेपाल सरकारले उक्त आलेख अनुमोदन गर्न इन्कार गर्दै हिरासतमा मानवअधिकार हननका विषयमा अनुसन्धान र अनुगमनका लागि आयोग सक्षम रहेको भन्ने दाबी गरेको थियो ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ख. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय

अन्तरिम संविधानको धारा १३५(३)(ग) मा हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको उजुरी परेमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई अधिकार प्राप्त छ ।[illegible] तर एएफ्को अनुभवमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले यो कर्तव्य पालन गरेको छैन र हिरासत अनुगमन एवं मानव अधिकारको अवस्थाबारे अनुसन्धान गर्न उदासीनता देखाएको छ । महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको आफ्नै तथ्याङ्कअनुसार यसलाई पहिलोपटक अन्तरिम संविधान २०६३ ले क्षेत्राधिकार भित्र रही २०१२ मा अनुगमन गर्ने अधिकार दिएकोमा यसले केवल तीन दिन विभिन्न १० जिल्लाका १० हिरासत केन्द्रको भ्रमण गरी हरेक जिल्लाको हिरासतमा रहेका केवल १०५ व्यक्तिको अन्तर्वार्ता लिएको थियो ।[illegible] महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र नेपाल प्रहरीको मानव अधिकार इकाइलाई सक्षम निकाय भएको भन्दै यस्ता मुद्दा अनुसन्धानको लागि उक्त निकायलाई सिफारिस गरिदिने गरेको छ ।

सन् २०१२ मा एएफ्ले यातनाका ७ वटा मुद्दामा सुरक्षा र अनुसन्धानका लागि महान्यायाधिवक्ता कार्यालयलाई सिफारिस गरेको थियो तर हालसम्म अनेकौं लिखित एवं मौखिक आग्रहका बाबजुद एएफ्ले ती मुद्दाको प्रगतिको बारेमा कुनै जवाफ पाएको छैन । एउटा बैठकमा महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका प्रतिनिधिले नेपाल प्रहरी मानवअधिकार

[illegible]

[illegible]

इकाइ र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई सक्षम अनुसन्धान निकायको संज्ञा दिई ती मुद्दा चलान गरिने कुरा जनाएका थिए ।

जिल्लास्तरमा यातना रोकथाम र अनुसन्धानमा सरकारी वकिलको अझ ठूलो भूमिका रहन्छ किनभने सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनको दफा ९(१) मा अपराधको सम्बन्धमा तहकिकात गर्ने प्रहरी कर्मचारीले सरकारी वकिलसमक्ष सम्बन्धित अभियुक्तको बयान लिनेछ भन्ने व्यवस्था छ । यद्यपि प्रहरीले यातना पीडितलाई जिल्ला सरकारी वकिलकै अगाडि बयानमा सही गर्न बाध्य गराउँछन् र आफूमाथि भएको दुर्व्यवहारमा उजुरी गर्ने अवसर नै दिँदैनन् । त्यसमाथि पनि यातना दिने प्रहरी अगाडि नै हुने भएकोले त्रासवश सरकारी वकिलसामु प्रहरीविरुद्ध उजुरी गर्न नसकिने कुरा यातना पीडितले बताउने गरेका छन् ।

ग. नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ

सन् २००३ मा स्थापित नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ प्रहरी प्रशासनमा मानवअधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई आत्मसात गर्ने उद्देश्य लिई स्थापित भएको एवं संस्थाभित्रको मानवअधिकार अवस्थाबारे अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी प्राप्त संस्था हो । यसका मुख्य उद्देश्यमा प्रहरीलाई मानवअधिकारसम्बन्धी तालिम, मानवअधिकार उल्लङ्घनको अभियोगमा अनुसन्धान, मानवअधिकार उल्लङ्घनको दोषी ठहर भएको प्रहरीलाई उचित सजायको लागि सिफारिस गर्ने, मानव अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा तथ्यांक राख्ने र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संगठनसँग सहकार्य गर्ने हो ।[illegible]

एएफ्ले सुरुदेखि नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइसँग नजिकबाट सहकार्य गर्दै आइरहेको छ र मानवअधिकार उल्लङ्घनको मुद्दामा नियमित

[illegible]

रूपमा जानकारी गराइरहेको छ । सन् २०१२ मा एएफ्ले प्रहरी हिरासतमा भएका जम्मा ८ वटा यातनाका मुद्दा यस इकाइलाई जानकारी गराएको थियो तर दुर्भाग्यवश धेरै अनुरोधका बाबजुद मुद्दाको प्रगतिको विषयमा अहिलेसम्म पनि जवाफ आउनसकेको छैन । उक्त इकाइले आफैँ अनुसन्धान गर्नुको सट्टा त्यसलाई सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा पठाई त्यस विषयमा सूचनाको मागमात्र गर्छ । त्यस्तो प्रचलनले यातना एवं दुर्व्यवहारका पीडितलाई झन् जोखिममा पारेको छ ।

नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइको वेबसाइटमा प्रकाशित सूचनाअनुसार २० प्रहरी अधिकारीहरू (३ अधिकृतस्तर र १७ तल्लोस्तर) विरुद्ध विभागीय कारबाहीका लागि २०११ मा सिफरिस गरिएको छ भनी उल्लेख गरेको थियो । त्यस्तै आफ्नो स्थापनाकालदेखि अहिलेसम्म ४८५ प्रहरी जवानविरुद्ध मानवअधिकार उल्लङ्घनमा कारबाही गर्न सिफारिस गरेको सूचना वेबसाइटमा राखिएको छ । तथापि यस विषयमा विस्तृत सूचना सार्वजनिक नगरिएकोले उक्त सूचनाको विश्वसनीयताप्रति प्रश्नचिन्ह खडा हुनु अस्वभाविक हैन ।[illegible]

घ. विशेष अनुसन्धान आयोग/समिति

बेलाबखत थुनुवाको हिरासतमा मृत्यु भएमा पीडित परिवार एवम् साधारण जनताको दबाबमा प्रहरी विभाग वा गृह मन्त्रालयअन्तर्गत विशेष अनुसन्धान आयोग/समिति गठन गरिन्छ । उक्त आयोग या त गृह मन्त्रालयका प्रतिनिधि सदस्य र केही प्रहरी अधिकारीको संयुक्त टोलीबाट गठन गरिन्छ या त प्रहरी अधिकारीको मात्र टोली बनाइन्छ ।

[illegible]

पीडित, नागरिक समाज वा अन्य सरोकारवालालाई सहभागी नगराइएका कारण यस्ता समिति पूर्वाग्रही तथा अपारदर्शी हुन्छन् भनी बढी आलोचित छन् । प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएको मुद्दामा विशेष अनुसन्धान आयोगबाट पर्याप्त अनुसन्धान हुन कति गाह्रो छ भन्ने कुरा खजुरिया प्रहरी हिरासतमा जुलाइ ४, २०१० मा रहस्यमय अवस्थामा मृत्यु भएका रूपन्देहीका १६ वर्षीय धर्मेन्द्र बराइका पितासँग सहकार्य गर्दाको एएफ्को अनुभवले बताउँछ । उक्त घटनाका कारण जनताको दबाबबाट एउटा स्थानीय स्तरको छानबिन समिति गठन भएको थियो तर त्यसले मृत्युको कारण स्थापित गर्नसकेन । अन्त्यमा गृह मन्त्रालयबाट अर्को उच्चस्तरीय समितिको गठन गरियो तर यस समितिले आफ्नो प्रतिवेदन कहिल्यै सार्वजनिक गरेन ।

माथिका संयन्त्रबाहेक अन्य कुनै पनि संयन्त्रलाई प्रहरी हिरासतमा भएको मानवअधिकार उल्लंघनको मुद्दाहरूमा अनुगमन एवं अनुसन्धान गर्न जिम्मेवारी दिइएको छैन । कारगार ऐन २०१९ ले कारागारको मानवअधिकारको अवस्थाका बारेमा अनुगमन गर्ने केही जिम्मेवारी पुनरावेदन अदालत र जिल्ला प्रशासन कार्यालयलाई सुम्पेको भएपनि उक्त ऐन प्रहरी हिरासतमा भएका व्यक्तिमा लागू हुँदैन । त्यसैगरी अर्धन्यायिक निकायको रूपमा जिल्ला प्रमुख अधिकारीलाई पनि प्रहरी हिरासत केन्द्र अनुगमन गर्ने कानुनी बाध्यता छैन ।

२. यातनासम्बन्धी मुद्दाका कानुनी प्रक्रिया

क. यातनाको उजुरीका लागि ३५ दिने हदम्याद

यातना क्षतिपूर्तिसम्बन्धी ऐनको दफा (५) (१) मा यातनापीडितले यातना पाएको वा हिरासतमुक्त भएको ३५ दिनभित्रमा सम्बन्धित

जिल्लाको जिल्ला अदालतमा उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था छ । शारीरिक एवं मानसिक रूपमा यातना पाएका धेरै पीडित कानुनले तोकेको समयभित्र उजुरी गर्न सक्षम हुँदैनन् । त्यसैपनि मानसिक र शारीरिक यातनाका सिकार भएका पीडितलाई प्रहरीबाट हुनसक्ने प्रतिकारको डरले उजुरी गर्नको लागि अगाडि बढ्ने वा नबढ्ने भन्ने निर्णय गर्न गाह्रो पर्छ । यसका अलावा आफ्नो अधिकारको बारेमा अनभिज्ञता र कानुनव्यवसायी नियुक्तिका लागि पैसाको अभावका कारण पनि पीडितहरू निर्धारित समयभित्र उजुरी गर्न असमर्थ हुन्छन् । यस्तै, पीडित र साक्षीको पर्याप्त सुरक्षा गर्ने संयन्त्रको अभावमा धेरै यातनापीडित पीडकका विरुद्ध उजुरी दिन डराउँछन् किनभने यस्ता पीडकका मुद्दामा राज्यले तलब दिएर राखेका सरकारी वकिलले प्रतिरक्षा गरिरहेका हुन्छन् ।

यातनापीडितसँग एएफ्‌ले धेरै वर्षदेखि सहकार्य गर्दै आएको छ । ती पीडितमध्ये धेरैको मुद्दा ३५ दिने हदम्यादका आधारमा खारेज भएको थियो । उदाहरणको लागि रामचन्द्र, विष्णु र देव भन्ने तीनजना पीडितले उजुरी गरेका यातनासम्बन्धी मुद्दा ३५ दिने हदम्याद पार गरी उजुरी परेको आधारमा जुलाइ २०१० मा जिल्ला अदालत दोलखाबाट खारेज भएको थियो । सन् २००८ मा नेपालको सर्वोच्च अदालतले ३५ दिने हदम्याद अव्यवहारिक भएको भन्दै प्रचलित कानुनलाई यथासक्य चाँडो संसोधन गर्न आदेश दिएको थियो ।[illegible] यातना पनि जघन्य अपराध भएकोले ३५ दिने हदम्याद लागु गर्न हुन्न ।

[illegible]

ख. सरकारी वकिलले अभियुक्तको पक्षमा बहस गर्न पाउने प्रावधान

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा १० मा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखले कानुनी सहायताका लागि अनुरोध गरेमा सरकारी वकिलले बहस गरी दिने प्रावधान रहेको छ। त्यसैगरी दफा (४) मा उक्त अभियोग सरकारी कर्मचारीबाट भएको पुष्टि भएमा पीडितलाई सरकारले क्षतिपूर्ति दिलाउनुपर्ने प्रावधान छ । यसको अर्थ पीडक यस्तो दुर्व्यवहारका लागि व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार हुँदैन । यो प्रावधान पनि परिपूरण तथा उपचारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र निर्देशिकाको अनुच्छेद ३(४) को विरुद्ध छ ।[illegible] यस्तो प्रावधानले प्रहरी हिरासतमा हुने यातना एवं दुर्व्यवहारको सिलसिलालाई झन् प्रोत्साहित गरेको छ ।

ग. स्वास्थ्य जाँच/परीक्षणसम्बन्धी समस्या

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा (५) (३) ले थुनामा भएका व्यक्तिको उमेर पुगेको परिवारका सदस्य वा उनका कानुनव्यवसायीले उक्त व्यक्ति यातनाबाट पीडित भएको छ भनी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा उजुरी दिनसक्नेछ भनी उल्लेख गरेको छ । शारीरिक एवं मानसिक जाँचका लागि निवेदन प्राप्त भएपछि तीन दिनभित्रमा उक्त व्यक्तिको मानसिक र शारीरिक जाँच गर्नुपर्ने अदालतले आदेश जारी गर्नसक्छ । तथापि कानुनव्यवसायीसमक्ष पुग्दाको ढिलाइ, अदालतीय कारबाहीमा हुने ढिलासुस्ती र अदालतको आदेश अगाडि बढाउन र कार्यान्वयन गर्न मानव संसाधनको अभावले गर्दा चिकित्सकसमक्ष

[illegible]

पुग्दापुग्दै पीडितको चोटपटकको प्रभाव हराइसकेको हुन्छ वा धेरै घटिसकेको हुन्छ। यसको परिणामस्वरूप यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गत उजुरी पुग्दासम्म कमजोर सबुत प्रमाणको आधारमा मुद्दा खारेज हुन्छ वा यातना भएको ठहरिन्न। एएफ्ले संकलन गरेको तथ्याङ्कको आधारमा २००१ देखि २०१२ सम्म २० वटा मुद्दाहरू कमजोर सबुत/प्रमाणको आधारमा बदर भएको भेटिएको छ।

स्वास्थ्य परीक्षणको क्रममा उपचार गर्नुपर्ने देखिएमा उपचार खर्च राज्यले बेहोर्नुपर्दछ। तर कहिलेकाहीँ प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेरिरहेको मुद्दालाई जिल्ला अदालतले दर्ता गर्न मान्दैन, त्यसमाथि स्वास्थ्य परीक्षणको आदेश पाए पनि उपचार खर्च उजुरीकर्तालाई नै बेहोर्न बाध्य पारिन्छ जबकि यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा (५) ३ मा "यस्तो निवेदन परेकोमा अदालतले तीन दिनभित्र थुनमा रहेको व्यक्तिको शारीरिक वा मानसिक जाँच गराउन आदेश दिनसक्नेछ। यसरी जाँच गर्दा उपचार गर्नुपर्ने भएमा नेपाल सरकारको तर्फबाट उपचार गराइनेछ भनी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ।"[illegible]

यस्ता उदाहरण प्रशस्तै भेटिन्छन्। जस्तै, काठमाडौंका २६ वर्षीय दिनेश यातना पीडित हुन्। उनले जुलाइ ३, २०१२ मा जिल्ला अदालत काठमाडौंमा शारीरिक तथा मानसिक जाँचको आदेश गर्न अनुरोध गरेका थिए। तर अदालतका रजिस्ट्रारले सार्वजनिक कसुरका मुद्दा जिल्ला प्रशासन कार्यालयले हेर्छ भनी उजुरी दर्ता गर्न मानेनन्। दिनेशका अनुसार ३-४ जना अपरिचित प्रहरीले उनलाई जुन २९ र

[illegible]

३० र जुलाइ १, २०१२ सम्म लगातार यातना दिएका थिए । प्रहरीले बाँसको सिर्कनाले पैतालाहरूमा पिट्ने, मुक्काले तथा लात्तीले हान्ने गरेका थिए । उनलाई दिनमा आधादेखि एक घण्टासम्म उनीहरुले यातना दिएका थिए जसले गर्दा उनको ढाड र चाकमा निलडाम बसेको थियो । पीडितका अनुसार उनको खुट्टा दुख्ने, पैताला पोल्ने, रिंगटा लाग्ने, अनिद्रा र सास फेर्न गाह्रो हुने आदि समस्या थियो । पीडित एवं एएफ्का कानुनव्यवसायीको निरन्तर प्रयासले ढिलै भएपनि निवेदन दर्ता भई पीडितले स्वास्थ्य उपचार पाए ।[illegible]

घ. प्रमाणको भार र पीडितको दायित्व

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको (६) (२) मा बदनियत चिताई उजुरी दिएको ठहरिएमा जिल्ला अदालतले त्यस्तो उजुरी दिने व्यक्तिलाई पाँचहजार रूपैयाँसम्म जरिवाना गर्न सक्नेछ भन्ने प्रावधान छ ।[illegible] यसको अर्थ प्रमाण जुटाउने दायित्व पीडितको हुन्छ र प्रमाण जुटाउन नसकेको खण्डमा उसले जरिवाना तिर्नुपर्छ । एएफ्को अनुभवमा यो प्रावधानले क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गत धेरै यातनापीडितलाई यातनाविरुद्ध उजुरी गर्न हतोत्साहित गरेको छ । अझ यातनापीडितहरूले आफ्नो स्वास्थ्य परीक्षण प्रतिवेदन अदालतको आदेशबाट मात्र झिकाउन पाइन्छ भने धेरै मुद्दाहरूमा त प्रमुख जिल्ला अधिकारीले हेरिसकेको भए जिल्ला अदालतले शारीरिक र मानसिक परीक्षणको निवेदन दर्ता गर्न नै इन्कार गर्छन् ।

स्थापना कालदेखि एएफ्ले यातना पीडितलाई विभिन्न जिल्ला अदालतमा यातना क्षतिपूर्ति ऐन अन्तर्गत जम्मा १४० उजुरी दायर गर्न सहयोग

[illegible]

[illegible]

गरेको छ । सन् २०१२ मा मात्र यस्ता १६ वटा मुद्दा दायर गरिएको थियो । यद्यपि २८ वटा मुद्दामा मात्रै पीडितको हकमा निर्णय भयो भने तीमध्ये ११ वटा मुद्दामा पीडकविरुद्ध विभागीय कारबाहीको समेत आदेश भएको थियो । सबै मुद्दाहरु मध्ये २० वटा अपर्याप्त प्रमाणको आधारमा खारेज गरिएका थिए भने ७६ मुद्दा हालसम्म विभिन्न अदालतमा विचाराधीन रहेका छन् ।

३. यातना पीडितलाई परिपूरण

यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धिको धारा १४ मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले यातनाको कार्यबाट पीडित व्यक्तिको उपचार वा उद्धार गरिनुपर्ने तथा सम्भव भएसम्म पूर्ण पुनःस्थापनाका उपायलगायत उचित तथा पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने कार्यान्वयनयोग्य अधिकार प्राप्त गर्ने व्यवस्था आफ्नो कानुनी प्रणालीमा सुनिश्चित गर्नेछ भन्ने प्रावधान छ । यातनाका फलस्वरूप पीडित व्यक्तिको मृत्यु भएमा निजका आश्रितहरूलाई क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ । तर पनि यथार्थमा नेपालमा यातना एवम् दुर्व्यवहार पाएका पीडितले पर्याप्त क्षतिपूर्ति, परिपूरण वा न्याय पाउँदैनन् । अपर्याप्त क्षतिपूर्तिको व्यवस्था, कानुनी कारबाहीमा ढिलासुस्ती र पीडकलाई दण्डको अभावले पीडितलाई उजुरी दायर गर्न हतोत्साहित गर्दछ ।

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनको दफा ६(१) मा सरकारले पीडितलाई दिने क्षतिपूर्ति रकम रु. एकलाखभन्दा बढी दिनुनपर्ने प्रावधान छ ।[illegible] यथार्थमा यस्तो बढी रकम दिन अदालतले बिरलै आदेश दिन्छ । वास्तवमा एएफ्को अनुभवमा सफल अभियोजन भएका कैयौं मुद्दामा

[illegible]

पनि पीडितलाई नाममात्रको क्षतिपूर्ति रकम दिलाई मुद्दा टुङ्गो लगाइन्छ जुन रकम कोर्ट फीमा नै सीमित रहन्छ, अनि पीडितको शारीरिक र मानसिक क्षतिपूर्तिको लागि रकम अपर्याप्त हुनजान्छ । जुन २०१३ मा बाँके जिल्ला अदालतले दुईजना यातनापीडितलाई ठूलो क्षतिपूर्ति रकम उपलब्ध गराएको छ- जुन २, २०१३ मा निजामुद्दिन सेखलाई रु. ९५,०००।- र जुन ९, २०१३ मा दुजी भनिने हरकली पुनलाई रु. ५१,०००।- क्षतिपूर्ति रकम जिल्ला अदालतले दिलायो । तर पीडकलाई विभागीय कारबाहीको आदेश भने दिएन ।[illegible]

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन को दफा ६ (१) मा दफा ५ बमोजिम परेको उजुरीको सम्बन्धमा जिल्ला अदालतले संक्षिप्त कार्यविधि ऐन, २०२८ बमोजिमको कार्यविधि अपनाई कारबाही गर्नेछ भनी उल्लेख छ[illegible] भने उक्त ऐनको (६) (१) मा प्रतिउत्तर दाखिला भएको वा प्रतिवादीको बयान भएकोमा सो भएको मितिले र प्रतिउत्तर दाखिल नभएको वा प्रतिवादीको बयान नभएकोमा सो हुने म्याद भुक्तान भएको मितिले नब्बे दिनभित्र मुद्दाको किनारा गर्नुपर्छ भनी म्याद तोकेको छ । यस्तो हुँदाहुँदै मुद्दाहरू टुङ्गिन वर्षौं लागेको एएफ्सँग अनुभव छ ।

४. विभागीय कारबाहीका लागि जिल्ला अदालतको फैसला कार्यान्वयन नहुनु

विभागीय कारबाहीको आदेश दिएको थोरबहुत मुद्दामा पनि सम्बन्धित निकाय विशेषगरी नेपाल प्रहरीले अदालतको आदेशलाई कार्यान्वयन गरेको देखिँदैन ।

[illegible]

[illegible]

तलको उदाहरणले न्याय खोजिरहेका यातना पीडितका समस्या देखाउँछ । सेप्टेम्बर १८, २००९ मा २६ वर्षीय अर्जुन गुरुङले आफूलाई प्रहरी हिरासतमा माथिल्लो दर्जाको प्रहरी अधिकृतले यातना दिएको भन्दै यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनअन्तर्गत जिल्ला अदालत काठमाडौंमा उजुरी दर्ता गरे । कानुनी कारबाहीको प्रक्रियामा उनी र उनको कानुनव्यवसायी दुवैलाई मुद्दा फिर्ता गर्नको लागि पीडक स्वयंबाट धम्की र दबाब आयो । पर्याप्त प्रमाण जस्तै फोटाहरू, स्वास्थ्य परीक्षणका रिपोर्ट आदि भएतापनि मुद्दा दुई वर्षभन्दा बढी ढिलो गराइयो र अन्त्यमा डिसेम्बर २९, २०११ मा जिल्ला अदालत, काठमाडौंले उक्त मुद्दालाई टुङ्गो लगाउन मध्यस्थ केन्द्रमा पठाइयो । यातनाको सवालमा मध्यस्थता उचित समाधान हैन भन्ने तर्क दिँदै पीडितले पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनः उजुरी दिए । मार्च २९, २०१२ मा पुनरावेदन अदालत पाटनले जिल्ला अदालतको निर्णयलाई बदर गरी कारबाही अगाडि बढाउने आदेश दियो । २६ औं पटकको बहसपछि जुलाइ ९, २०१२ मा जिल्ला अदालत काठमाडौंले यातनापीडितलाई ३०,००० रकम दिलाएको थियो भने पीडकले यातना आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि दिएको हैन भन्ने ठहराई अदालतले विभागीय कारबाहीबाट पीडकलाई उन्मुक्ति दियो ।[illegible]

[illegible]

अध्याय ५

निष्कर्ष र सुझाव

एड्भोकेसी फोरमले नेपालका २० जिल्लाका ५७ वटा प्रहरी हिरासतको भ्रमण गरेर संकलन गरी यस प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरेको तथ्याङ्कको विश्लेषणबाट नेपाल सरकारले राज्यका हिरासतमा हुने यातनालाई रोक्न, अनुसन्धान, अभियोजन र दोषीलाई कारबाही गर्न असफल रही आफ्नो राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा नगरेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले ८ अगस्ट २०११ मा संयुक्त राष्ट्रसंघलाई बुझाएको प्रत्युत्तरमा नेपालमा व्यवस्थित रूपमा यातना दिने गरिएको भन्ने आरोपको खण्डन गर्दै भनेको छ, “यो नेपालविरुद्ध रचिएको पक्षपाती र एकातर्फी कथा हो । त्यसैले नेपाल यो पुनः दोहोऱ्याउन चाहन्छ कि संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदकले चित्रित गरेको यातनाको अवस्थाले नेपालको वास्तविक अवस्थालाई चित्रित गर्दैन र नेपालमा व्यवस्थितरूपमा यातना दिइनेगरेको भन्ने निष्कर्षलाई नेपाल सरकार अस्वीकार गर्दछ ।”[illegible] तर अध्याय १ मा प्रस्तुत तथ्याङ्कले के देखाएको छ भने अघिल्लो वर्षको तुलनामा यस वर्ष यातनाको प्रतिशतमा केही कमी देखिएपनि एड्भोकेसी फोरमको तथ्याङ्कले अझै पनि २२% थुनुवालाई यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ र १६ ले परिभाषित

[illegible]

गरेको यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने गरिएको देखिएको छ । यस तथ्याङ्कअनुसार नेपालका केही जिल्लामा ३७% थुनुवामाथि यातना हुने गरेको देखिएको छ भने बालबालिकामाथि हुनेगरेको यातना तथा अमानवीय व्यवहारको स्थिति अझ भयावह देखिएको छ जसअनुसार नेपालभर ३४% र भ्रमण गरिएका जिल्लामध्ये ५ जिल्लामा ५०% भन्दा बढी थुनुवा बालबालिकमाथि यातना तथा अमानवीय व्यवहार हुनेगरेको देखिएको छ । यद्यपि महान्यायधिवक्ताको कार्यालयले गरेको अनुसन्धानको निष्कर्षले एड्भोकेसी फोरमको तथ्याङ्कलाई प्रतिबिम्बित गर्दैन तर पनि यसको तीनदिने हिरासत भ्रमणबाट प्राप्त तथ्याङ्कले पनि १५% थुनुवालाई प्रहरी हिरासतमा यातनाको स्तरमा पुग्ने व्यवहार हुनेगरेको चिन्ताजनक तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

राष्ट्रिय तथा अन्र्तराष्ट्रिय कानुनअनुसार थुनुवाहरूको अधिकारको रक्षा गर्नु, यातनालाई फौजदारी अपराधका रूपमा स्थापित गरी यातना रोकथाम गर्नु र सरकारी हिरासतमा मानवअधिकारको प्रवर्धन गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व भएतापनि अध्याय दुईमा प्रस्तुत गरिएको तथ्याङ्क र घटनाले नेपाल सरकार थुनुवाहरूको मानवअधिकारको रक्षा गर्न पूर्णरूपमा असफल भएको र अपर्याप्त कानुन लागू गरी यातनालाई दण्डनीय बनाउने र रोकथाम गर्ने कुरामा असफल रहेको देखिन्छ । यद्यपि सर्वोच्च अदालतको आदेश, राष्ट्रिय मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरू, गैरसरकारी संघसंस्थाहरू र नागरिक समाज सरकारलाई समयानुकूल र उचित कानुन निर्माण गर्न दबाब दिने कुरामा सक्षम देखिएको भएपनि वर्तमान संविधानसभा र संसदीय परिपाटीमा देखिएका उतारचढावले देशलाई नै समस्यामा धकेलेको छ भने यातना रोकथामको प्रयासलाई पनि गतिहीन तुल्याएको छ ।

यस सन्दर्भमा, अध्याय ३ मा नेपालको अन्तरिम संविधान र अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले प्रदान गरेको थुनुवाहरूको अधिकारलाई व्यक्ति पक्राउ परेदेखि दोषी प्रमाणित नभएसम्म वा रिहाइ नभएसम्म हनन हुने गरेको तथ्य उजागर गरिएको छ। पीडितहरूले उपलब्ध गराएको जानकारीअनुसार उनीहरूलाई पक्राउ गर्दा र हिरासतमा लैजाँदाको अवस्थामा हातपात र गालीगलौज गर्ने, पक्राउपुर्जी र थुनुवापुर्जी नदिई लामो समयसम्म कसैसँग भेटघाट गर्न नदिई थुनामा राख्ने, म्यादथप नभएसम्म खाना, पानी, स्वास्थ्य जाँचजस्ता आधारभूत सुविधाबाट वञ्चित गराउने, वकिलसँग भेटघाट गर्न नदिने, साबिती बयान वा जानकारी हासिल नभएसम्म शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने, झुटो आरोपमा फँसाउने वा फँसाउने धम्की दिने, प्रहरीले तयार गरेको कागजपत्र पढ्न नदिई वा पढेर नसुनाई जबर्जस्ती हस्ताक्षर गर्न लगाउने र त्यसैलाई अदालतसमक्ष प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरिएको देखिन्छ। आधारभूत मानवअधिकार र स्वच्छ सुनुवाइको अधिकारका यी उल्लंघनका अलावा एएफ्ले नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा पनि संयन्त्रगत कमीकमजोरीहरू भएको पाएको छ। जस्तै अदालतबाट मुद्दा अन्य निकायमा सारिनु, गरिब तथा असहायलाई सुलभ कानुनी सहायताको व्यवस्था नहुनु आदिले बहुसंख्यक गरिब नेपालीको न्यायसम्म पहुँचमा समस्या उत्पन्न गरेको छ। यसका अतिरिक्त जारी दण्डहीनताका कारण यस्ता मानवअधिकारका उल्लंघनका घटनालाई सबैले सामान्य घटनाका रूपमा स्वीकार गरेको अवस्था छ जसले गर्दा पीडकहरूले सजायबाट उन्मुक्ति पाइरहेका छन्।

अन्तिममा, अध्याय ४ मा छलफल गरिएजस्तै मानवअधिकार हननका घटनाको अनुगमन तथा अनुसन्धान गर्ने संवैधानिक तथा सरकारी निकाय विशेषगरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र महान्यायधिवक्ताको

कार्यालयले आफ्नो अधिकारअनुसारको काम गर्न सकिरहेका छैनन् भने नेपाल प्रहरीको मानवअधिकार इकाइ र विशेष घटनाको अनुसन्धान गर्न गठित विशेष आयोगहरुको कामकारबाही पनि न त पारदर्शी न त विश्वासयोग्य नै देखिएको छ। हिरासत अनुगमन र यातनाका घटनाको अनुसन्धान गर्ने स्वतन्त्र, सक्षम र स्रोतसाधनसम्पन्न संस्थाको अभावमा यातना पीडितले न्यायका लागि भरपर्दो र विश्वासयोग्य ठाउँ पाएका छैनन् । न्याय र परिपूरण खोज्ने यातना पीडितका लागि झन्झटिलो अदालती प्रक्रिया पनि पीडितलाई हतोत्साही बनाई पीडकलाई उन्मुक्ति दिने खालको देखिएका छन् । आर्थिक भार तथा प्रमाण पुऱ्याउनुपर्ने झन्झट र मुद्दा जिते पनि नाममात्रको क्षतिपूर्ति दिलाइदिने परिपाटीले गर्दा पनि थोरै मात्र यातना पीडितहरू पीडकलाई कानुनबमोजिम सजाय दिलाउन अघि बढ्नु कुनै आश्चर्यको विषय होइन ।

यो प्रतिवेदनको निष्कर्ष यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले नेपालमा ६ वर्षसम्म यातनासम्बन्धी गोप्य अनुसन्धान गरी प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनको लगत्तैपछाडि आएको छ। समितिको प्रतिवेदनले नेपालका अधिकांश भूभागमा यातना सुनियोजित रूपमा हुनेगरेको निष्कर्ष निकालेको छ भने नेपालले व्यवहारिकरूपमा यातना रोकथाम गर्न नभई नीति निर्माणमा नै अनिच्छा देखाएको र पीडकको बचाउ गरी यातना दिन प्रोत्साहित गरेकोमा सरकारलाई दोषी ठहर गरेको छ ।[illegible] यस निष्कर्षले नेपालमा सशस्त्र संघर्षको अन्त्य भएपछि यातनामा केही कमी आएको भएपनि सन् २००५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष प्रतिवेदकले नेपाल भ्रमण गर्दा नेपालमा यातना सुनियोजित रूपमा प्रयोग गरिएको पाउनु र थुनुवाहरूको अधिकारको रक्षाका लागि

[illegible]

अपनाइने प्रक्रिया भ्रामक भएको[illegible] बताउनुले नेपाल सरकारले यातनालाई निन्दा गर्दै यातना रोकथामका लागि लागिपरेको स्पष्ट सन्देश पठाउन अत्यन्त जरुरी छ ।

यो प्रतिवेदनअनुसार के कुरा स्पष्ट भएको छ भने नेपाल सरकार कि त यातना रोकथामका लागि असक्षम वा अनिच्छुक छ कि त यातना रोकथामका लागि विशेष कदम चालेर आफ्ना मातहतमा काम गर्ने पीडकहरूलाई कारबाही गर्न चाहँदैन । यस प्रतिवेदनमा उल्लेखित यातना रोकथामका लागि अत्यन्त आवश्यक पक्षहरूलाई समेट्दै एड्भोकेसी फोरम देहायका सुझावहरू पेश गर्दछ :

सुझावहरु :

१. यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन तुरुन्त खारेज गरी नागरिक समाज, पीडित समूह र मानवअधिकारवादी संघसंस्थाहरूको सल्लाह सुझावलाई समेटेर तयार पारिएको यातनाविरुद्धको नयाँ कानुन लागू गर्नुपर्दछ ।

२. नेपाल सरकारले यातनाविरुद्धको महासन्धिको ऐच्छिक आलेखलाई अनुमोदन गरी सरकारी हिरासतमा राखिएका थुनुवाको मानवअधिकारको स्थितिको अनुगमन गर्न एउटा राष्ट्रिय अनुगमन संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्दछ ।

३. नेपाल सरकारले पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति र पीडकलाई कानुनबमोजिम कारबाही गरी विद्यमान दण्डहीनताको अन्त्य गर्न बलियो कदम चाल्नुपर्छ ।

[illegible] [illegible]

४. यातनालाई प्रभावकारी र निष्पक्ष ढङ्गले अभियोजन गर्न सरकारबाट स्वतन्त्र र पीडितहरूले बिना डरत्रास उजुरी गर्नसक्ने निकाय, अभियोजन न्यायाधिकर्ता जस्तो संस्था, स्थापित गर्नुपर्छ ।

५. यातना तथा दुर्व्यवहारजस्ता मानवअधिकार हननका घटनाको अनुसन्धान गर्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगजस्ता संवैधानिक निकायलाई बढी अधिकारसम्पन्न बनाई त्यस्ता निकायको सुझावलाई पूर्ण र यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ ।

६. सुरक्षा निकायका मानवअधिकार इकाइलाई प्रभावकारी बनाई तिनीहरूले वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रिय प्रहरी आयोग जस्ता नागरिक पर्यवेक्षण निकाय (oversight body) लाई बुझाउनुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

७. सेना, प्रहरी र सुरक्षा अधिकारीका लागि प्रभावकारी परिक्षण प्रणाली (robust vetting system) को व्यवस्था गर्नुपर्छ जसले गर्दा मानवअधिकार हननकर्ताले उच्च आहोदामा पुग्न नपाओस् ।

८. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई मानवअधिकार हननका घटनाको अनुगमन गर्ने र अभियोजन गर्ने विशेष अधिकार प्रदान गर्नुपर्छ ।

९. प्रभावकारी पीडित तथा साक्षी संरक्षण संयन्त्रको स्थापना गर्नुपर्छ ।

१०. राष्ट्रिय महिला आयोग र राष्ट्रिय दलित आयोगलाई क्रमशः महिला र दलितविरुद्ध हुने मानवअधिकार हननका घटनाको अनुगमन गर्न संवैधानिक हैसियत प्रदान गर्नुपर्छ ।

तालिका १: यातनाको प्रतिशत (जनवरी - डिसेम्बर २०१२)
यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	८४१	२२.३
	होइन	२,९३२	७७.७
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका २: लैङ्गिक यातना तथा दूर्व्यवहारको रिपोर्टहरु
यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
लिङ्ग	महिला	गणना	३६	३४८	३८४
		लैङ्गिक प्रतिशत	९.४%	९०.६%	१००%
	पुरुष	गणना	८०४	२५८०	३३८४
		लैङ्गिक प्रतिशत	२३.८%	७६.२%	१००%
	तेस्रो लिङ्गी	गणना	१	४	५
		लैङ्गिक प्रतिशत	२०%	८०%	१००%
जम्मा		गणना	८४१	२९३२	३७७३
		लैङ्गिक प्रतिशत	२२.३%	७७.७%	१००%

तालिका ३: जिल्लामा यातनाको प्रतिशत

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	काठमाडौं	गणना	१५६	२६९	४२५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३६.७%	६३.३%	१००%
	मोरङ	गणना	३२	२०१	२३३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१३.७%	८६.३%	१००%
	बाँके	गणना	७९	१७६	२५५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३१%	६९%	१००%
	कास्की	गणना	१६९	२८४	४५३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३७.३%	६२.७%	१००%
	कञ्चनपुर	गणना	४	२३७	२४१
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१.७%	९८.३%	१००%
	उदयपुर	गणना	१८	९५	११३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१५.९%	८४.१%	१००%
	सुर्खेत	गणना	३४	१०९	१४३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२३.८%	७६.२%	१००%
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२२.५%	७७.५%	१००%

			यातना तथा दुर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	कपिलवस्तु	गणना	२४	९६	१२०
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२०%	८०%	१००%
	ललितपुर	गणना	१	५२	५३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१.९%	९८.१%	१००%
	रुपन्देही	गणना	६३	३९२	४५५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१३.८%	८६.२%	१००%
	धनुषा	गणना	२२	८४	१०६
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२०.८%	७९.२%	१००%
	बाग्लुङ	गणना	५२	१९०	२४२
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२१.५%	७८.५%	१००%
	म्याग्दी	गणना	७	७२	७९
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	८.९%	९१.१%	१००%
	पर्वत	गणना	९	५१	६०
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१५%	८५%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	बर्दिया	गणना	३५	८८	१२३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२८.५%	७१.५%	१००
	रामेछाप	गणना	१४	४७	६१
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२३%	७७%	१००%
	दोलखा	गणना	३	१५०	१५३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२%	९८.%	१००%
	झापा	गणना	६४	१७५	२३९
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२६.८%	७३.२%	१००%
	सुनसरी	गणना	१९	४०	५९
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३२.२%	६७.८%	१००%
	सिराहा	गणना	३६	१२४	१६०
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२२.५%	७७.५%	१००%
जम्मा		गणना	८४१	२९३२	३७७३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२२.३%	७७.७ %	१००%

तालिका ४: जातिय समूहको आधारमा हुने यातना

जातिगत	यातना पाएका थुनुवाहरु	यातना पाएका थुनुवा प्रतिशत	यस जातिका थुनुवाहरु	यस जातिका थुनुवा प्रतिशत
ब्राम्हण	७०	८.३ %	३७०	९.८%
क्षेत्री	१९३	२२.९%	९०२	२३.९%
नेवार	२८	३.३%	१६१	४.२६%
आदिवासी	२१६	२५.६८%	८९६	२३.७४%
तराई जातीय समूह	१३४	१५.९३%	५७८	१५.३१%
दलित	११०	१३%	४४५	११.७९%
मुस्लिम	२७	३.२१%	१०४	२.७५%
अन्य	६३	७.४९%	३१७	८.४%
जम्मा	८४१	१००%	३,७७३	१००%

तालिका ५: आरोपको आधारमा हुने यातना

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	सार्वजनिक अपराध	गणना	२५०	८२३	१,०७३
		आरोप %	२३.३%	७६.७ %	१००%
	ज्यान मार्ने उद्योग	गणना	३७	१९	१५६
		आरोप %	२३.७%	७६.३%	१००%
	आरोप नलागेको	गणना	१२७	३२९	४५६
		आरोप %	२७.९%	७२.१%	१००%
	लागू औषध अपराध	गणना	१३४	५५९	६९३
		आरोप %	१९.३%	८०.७%	१००%
	बलात्कार	गणना	२९	१०७	१३६
		आरोप %	२१.३%	७८.७%	१००%
	हातहतियार तथा खरखजाना ऐन	गणना	१९	२७	४६
		आरोप %	४१.३%	५८.७%	१००%
	चोरी	गणना	१०५	२१४	३१९
		आरोप %	३२.९%	६७.१%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	डकैती	गणना	१०	८	१८
		आरोप %	५५.६%	४४.४%	१००%
	हत्या	गणना	३६	२३२	२६८
		आरोप %	१३.४%	८६.६%	१००%
	जबरजस्ती उद्योग	गणना	०	१	१
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	बनसम्न्धी अपराध	गणना	३०	९६	१२६
		आरोप %	२३.८%	७६.२%	१००%
	जुवा	गणना	०	४८	४८
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	मानव वेचविखन	गणना	४	३६	४०
		आरोप %	१०%	९०%	१००%
	किर्ते कागज	गणना	८	३५	४३
		आरोप %	१८.६%	८१.४%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	सवारी ज्यान	गणना	०	१०३	१०३
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	ठगी	गणना	९	४४	५३
		आरोप %	१७%	८३%	१००%
	सवारी दुर्घटना	गणना	०	२	२
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	अपहरण	गणना	१६	२०	३६
		आरोप %	४४.४%	५५.६%	१००%
	वहुपति प्रथा	गणना	३	७३	७६
		आरोप %	३.९%	९६.१%	१००%
	हातपात	गणना	०	४	४
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	आगजनी	गणना	९	११	२०
		आरोप %	४५%	५५%	१००%
	गर्भपतन	गणना	१	५	६
		आरोप %	१६.७%	८३. %	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	कालो बजारी	गणना	१	०	१
		आरोप %	१००%	०%	१००%
	बोक्सीको आरोप लागेका महिलामाथिको आक्रमण	गणना	०	१०	१०
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	विस्फोटक पदार्थ सम्बन्धी अपराध	गणना	८	४	१२
		आरोप %	६६.७%	३३.३%	१००%
	गौहत्या	गणना	४	१९	२३
		आरोप %	१७.४%	८२.६%	१००%
	समलिङ्गी	गणना	१	२	३
		आरोप %	३३.३%	६६.७%	१००%
	जातीय विभेद	गणना	०	१	१
		आरोप %	०%	१००%	१००%
जम्मा		गणना	८४१	२९३२	३७७३
		आरोप %	२२.३%	७७.७%	१००%

तालिका ६: उमेर अनुसार यातना

उमेर. ८ यातना तथा दूर्व्यवहारको जानकारी

			यातना तथा दूर्व्यवहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	१०	गणना	३	२	५
		उमेर %	६०%	४०%	१००%
	११	गणना	१	१	२
		उमेर %	५०%	५०%	१००%
	१२	गणना	१०	५	१५
		उमेर %	६६.६%	३३.३%	१००%
	१३	गणना	२०	१७	३७
		उमेर %	५४.१%	४५.९%	१००%
	१४	गणना	३९	३८	७७
		उमेर %	५०.६%	४९.४%	१००%
	१५	गणना	७०	८७	१५७
		उमेर %	४४.६%	५५.४%	१००%
	१६	गणना	६२	९४	१५६
		उमेर %	३९.७%	६०.३%	१००%
	१७	गणना	५६	१६५	२२१
		उमेर %	२५.३%	७४.७ %	१००%
	१८	गणना	६२	१९८	२६०
		उमेर %	२३.८%	७६.२%	१००%
जम्मा		गणना	३२३	६०७	९३०
		उमेर %	३४.७%	६५.३%	१००%

तालिका ७: यातना तथा दूर्व्यवहार

			यातना तथा दूर्व्यहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	काठमाडौं	गणना	५३	३९	९२
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	५७.६%	४२.४%	१००%
	मोरङ	गणना	३	१८	२१
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	१४.३%	८५.७%	१००%
	बाँके	गणना	१०	१५	२५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	४०%	६०%	१००%
	कास्की	गणना	२२	५३	७५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२९.३%	७०.७%	१००%
	कञ्चनपुर	गणना	१	१२	१३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	७.७%	९२.३%	१००%
	उदयपुर	गणना	५	१०	१५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३३.३%	६६.७%	१००%
	सुर्खेत	गणना	२	४	६
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३३.३%	६६.७%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	कपिलवस्तु	गणना	५	१३	१८
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२७.८%	७२.२%	१००%
	ललितपुर	गणना	०	४	४
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	०%	१००%	१००%
	रुपन्देही	गणना	१५	५७	७२
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२०.८%	७९.२%	१००%
	धनुषा	गणना	५	७	१२
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	४१.७%	५८.३%	१००%
	बाग्लुङ	गणना	१०	१७	२७
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३७%	६३%	१००%
	म्याग्दी	गणना	१	४	५
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	२०%	८०%	१००%
	पर्वत	गणना	०	२	२
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	०%	१००%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
हिरासत स्थान	बर्दिया	गणना	११	५	१६
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	६८.८%	३१.२%	१००%
	रामेछाप	गणना	६	३	९
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	६६.७%	३३.३%	१००%
	दोलखा	गणना	०	२०	२०
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	०%	१००%	१००%
	झापा	गणना	१०	१३	२३
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	४३.५%	५६.५%	१००%
	सुनसरी	गणना	०	१	१
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	०%	१००%	१००%
	सिराहा	गणना	२	१६	१८
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	११.१%	८८.९%	१००%
जम्मा		गणना	१६१	३१३	४७४
		हिरासत स्थानमा प्रतिशत	३४%	६६%	१००%

तालिका ८ः आरोपको आधारमा नाबालिगमा हुने यातना

आरोप. ८ यातना तथा दूर्व्यवहार जानकारी

			यातना तथा दूर्व्यवहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	सार्वजनिक अपराध	गणना	१०६	२२१	३२७
		आरोप %	३२.४%	६७.६%	१००%
	ज्यान मार्ने उद्योग	गणना	११	२२	३३
		आरोप %	३३.३%	६६.७%	१००%
	आरोप नलागेको	गणना	९५	९६	१९१
		आरोप %	४९.७%	५०.३%	१००%
	लागू औषध अपराध	गणना	२७	९५	१२२
		आरोप %	२२.१%	७७.९%	१००%
	बलात्कार	गणना	११	३६	४७
		आरोप %	२३.४%	७६.६%	१००%
	हातहतियार तथा खरखजाना	गणना	४	३	७
		आरोप %	५७.१%	४२.९%	१००%
	चोरी	गणना	४२	५९	१०१
		आरोप %	४१.६%	५८.४%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	डकैती	गणना	०	२	२
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	हत्या	गणना	५	३६	४१
		आरोप %	१२.२%	८७.८%	१००%
	बनसम्बन्धी अपराध	गणना	१२	८	२०
		आरोप %	६०%	४०%	१००%
	मानव वेचविखन	गणना	०	२	२
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	किर्ते	गणना	४	२	६
		आरोप %	६६.७%	३३.३%	१००%
	ज्यान सवारी	गणना	०	२	२
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	ठगी	गणना	१	२	३
		आरोप %	३३.३%	६६.७%	१००%
	अपहरण	गणना	१	२	३
		आरोप %	३३.३%	६६.७%	१००%

			यातना तथा दूर्व्यवहार जानकारी		जम्मा
			हो	होइन	
आरोप	वहुपतिप्रथा	गणना	१	७	८
		आरोप %	१२.५%	८७.५%	१००%
	आगजनी	गणना	२	४	६
		आरोप %	३३.३%	६६.७%	१००%
	बोक्सीको आरोप लागेका महिलामाथिको आक्रमण	गणना	०	१	१
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	विस्फोटक पदार्थ	गणना	१	०	१
		आरोप %	१००%	०%	१००%
	गौहत्या	गणना	०	६	६
		आरोप %	०%	१००%	१००%
	अप्राकृतिक यौन	गणना	०	१	१
		आरोप %	०%	१००%	१००%
जम्मा		गणना	३२३	६०७	९३०
		आरोप %	३४.७%	६५.३%	१००%

तालिका ९: थुनुवालाई अदालतमा लगिएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	३,३१७	८७.९
	होइन	४५६	१२.१
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका १०: तपाईलाई न्यायाधिशको अगाडि हिरासतमा राखिएको २४ घण्टाभित्र ल्याइएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत	तर्क संगत प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत
तर्क संगत	हो	१,८६७	४९.५	५६.३	५६.३
	होइन	१,४५०	३८.४	४३.७	१००
	जम्मा	३,३१७	८७.९	१००	
अदालतमा नलगिएको		४५६	१२.१		
जम्मा		३,७७३	१००		

तालिका ११: पक्राउ गर्नाको कारण दिइएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	३६९	९.८
	होइन	६०९	१६.१
	हिरासतमा ल्याइएपछि दिइएको	२,७९५	७४.१
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका १२: हिरासतमा राख्नुअघि तपाईको स्वास्थ्य परिक्षण भएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	३५७९	९४.९
	होइन	१९४	५.१
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका १३: तपाईंलाई सरकारले खाना दिएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	३,६७७	९७.५
	होइन	९६	२.५
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका १४: परिवारजनसँग भेट गर्न दिइएको थियो ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत
तर्क संगत	हो	३,०५९	८१.१
	होइन	७१४	१८.९
	जम्मा	३,७७३	१००

तालिका १५: म्यादथपको लागि अदालत वा न्यायिक अधिकारीको अगाडि ल्याएको भए न्यायाधिशले यातना तथा दूर्व्यवहार भएको वा नभएको बारे सोधेका थिए ?

		फ्रिक्वेन्सी	प्रतिशत	तर्क संगत प्रतिशत	जम्मा प्रतिशत
तर्क संगत	हो	६१३	१६.२	१८.५	१८.५
	होइन	२,७०४	७१.७	८१.५	१००
	जम्मा	३,३१७	८७.९	१००	
अदालतमा नलगिएको		४५६	१२.१		
जम्मा		३,७७३	१००		